

ФОНДАЦИЯ „ЖЕНСКИ АЛИАНС ЗА РАЗВИТИЕ“ (ЖАР)
АГЕНЦИЯ ЗА СОЦИАЛНИ АНАЛЗИ (АСА)

ЖЕНИТЕ В НЕФОРМАЛНАТА ИКОНОМИКА НА БЪЛГАРИЯ

Автори:
Лилия ДИМОВА и Полина РАДЕВА

София • 2006

„Гражданите имат право на труд. Държавата се грижи за създаване на условия за осъществяване на това право...Никой не може да бъде заставан да извършва принудителен труд... Работниците и служителите имат право на здравословни и безопасни условия на труд, на минимално трудово възнаграждение и на заплащане, съответстващо на извършената работа, както и на почивка и отпуск при условия и по ред, определени със закон.“

Конституцията на Република България (Член 48: 1-5)

В настоящата публикация се анализира положението на жените на неформалния пазар на труда в България и се обосновава необходимостта от разработване на гъвкава ориентирана стратегия за гарантиране на икономическите им права. На базата на богат емпиричен материал се аргументира тезата, че неформалната заетост предоставя реални или илюзорни възможности за оцеляване и за поддържане на приличен жизнен стандарт днес и сега, но лишава „неформално“ заетите от перспективи за развитие и социална сигурност в бъдеще.

Анализът е разработен в рамките на проект **„Жените в неформалната икономика на България“**, реализиран от Агенцията за социални анализи (АСА) и Фондация „Женски алианс за развитие“ (ЖАР) през 2004 и 2005 г. с подкрепата на UNIFEM.

Екип за реализиране на проекта:

Лилия ДИМОВА, Агенция за социални анализи (АСА) – научен ръководител

Полина РАДЕВА, Агенция за социални анализи (АСА)

Павлина ФИЛИПОВА, Фондация ЖАР

Ани ЛЯПЧЕВА, Фондация ЖАР

Научен консултант:

Елизабет ВИЛАГОМЕЗ, икономически консултант на UNIFEM

Автори на анализа:

Лилия ДИМОВА и **Полина РАДЕВА**

Научен редактор:

Лилия ДИМОВА

Технически редактор:

Дарина МУСЛЕВА

Тази доклад е разработен с подкрепата на UNIFEM.

Мненията и анализите в него принадлежат на авторите и не изразяват непременно мненията на UNIFEM, ООН или на организациите, членуващи в тях.

Съдържание

БЛАГОДАРНОСТИ	5
ПРЕДИСЛОВИЕ	7
УВОД	9
МЕТОДОЛОГИЯТА	11
ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИЯТ ФОКУС	13
АУДИТОРИЯТА	13
ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛНАТА РАМКА	14
ПРАВНОТО УСТРОЙСТВО	16
ИНСТИТУЦИИТЕ КЪМ НЕФОРМАЛНИЯ ТРУДОВ ПАЗАР	20
НЕФОРМАЛНИЯТ ТРУД В БЪЛГАРИЯ	22
ДОМАШНОТО СТОПАНСТВО – МЕЖДУ ТРАДИЦИЯТА И ПРИНУДАТА	28
СФЕРИ И СОЦИО-ДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛИ НА НЕФОРМАЛНИЯ ТРУД	32
НЕФОРМАЛНИЯТ ТРУД НА ЖЕНИТЕ: ПРИНУДА ИЛИ СВОБОДЕН ИЗБОР?	35
НЕГАТИВНИТЕ ЕФЕКТИ НА НЕФОРМАЛНИЯ ТРУД	40
Допълнителното бреме по отношение на времето	42
„Пробойните“ в социалната защита и рисковете от възпроизводство на бедността	46
Лошите условия и организация на труда	48
ЗА ПОЛЗИТЕ ОТ НЕФОРМАЛНИЯ ТРУД	52
НЕФОРМАЛНИЯТ ТРУД И ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ПРАВА НА ЖЕНИТЕ	56
ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ – основните констатации в резюме	59
НЯКОИ ПРЕПОРЪКИ	64

ПРИЛОЖЕНИЯ	66
<i>Таблица А.</i> Фактори, влияещи върху участието на жените в неформалната икономика	66
<i>Таблица В.</i> Рискове пред заетите в неформалната икономика	67
 БИБЛИОГРАФИЯ	 68

Съдържание на таблиците

<i>Таблица 1.</i> Относителен дял на недеklarирания труд в избрани страни от ЦИЕ (% БВП)	22
<i>Таблица 2.</i> Основни показатели на заетост в България и в Европейския Съюз през 2004 г.	23
<i>Таблица 3.</i> Структура на основните източници на доходи на българското население 1995–2004 (%)	26
<i>Таблица 4.</i> Социо-демографски профили на жените в неформалната икономика	33

Съдържание на фигурите

<i>Фигура 1.</i> Динамика на икономическото положение на член на четиричленно семейство в България (%)	25
<i>Фигура 2.</i> Предназначение на продукцията от домашното стопанство по местоживеење (%)	29
<i>Фигура 3.</i> Пирамиди на самооценките за материалното положение на пълнолетното население на България (%)	30
<i>Фигура 4.</i> Доколко хората разчитат на домашното стопанство по местоживеење (%)	54
<i>Фигура 5.</i> Структура на общия доход на домакинствата през 2003 г. по местоживеење и размер на годишния доход в натура на лице (%)	55

Благодарности

Настоящият проект нямаше да бъде завършен успешно без ценния принос на всички експерти, консултанти, представители на правителствени институции и женски неправителствени организации, на изследователи, научни работници, университетски преподаватели, анкетъори, модератори.

*Авторите изразяват своята голяма благодарност на **UNIFEM** и конкретно на **UNIFEM за Централна и Източна Европа (ЦИЕ)** за предоставената финансова, консултантска и техническа подкрепа при изпълнението на проекта и за настоящата публикация.*

*Благодарим специално на **г-р Елизабет Вилагомез** – консултант на UNIFEM, която с ценните си професионални съвети подкрепяше проекта на всички етапи от неговото осъществяване и която има ключов принос за окончателното оформяне на аналитичния доклад.*

*Изказваме нашата дълбока признателност на **Оснат Лубрани**, Регионален директор на UNIFEM – ЦИЕ, за нейната трайна ангажираност към проблемите на жените в България, което направи възможно изпълнението на този проект, а също и за нещо не по-малко важно – за обучението и трансфера на знания, съпътстващи работата по проекта и анализа на резултатите.*

*Благодарности дължим и на **Ерика Квапилова** и **Ася Върбанова** от UNIFEM – ЦИЕ за техните полезни консултации и съществен принос при разработването на аналитичния доклад и подготовката на настоящата публикация.*

*Бихме искали специално да благодарим и на: **проф. Катя Владимирова** (Университет за национално и световно стопанство), **доц. Таня Чавдарова** (Софийски университет „Св. Климент Охридски“), **доц. Ала Кирова** и **доц. Капка Стоя-***

нова (Институт по икономика към Българската академия на науките), **Мартин Димов** (Агенция „Витоша-Рисърч“ при ЦИД), **Слава Златанова**, **Еми Димитрова** и **Стойчо Христов** (Конфедерация на независимите синдикати в България), **Росена Петрова**, **Венета Динева**, **Снежина Колева**, **Красимира Николова**, **Венелина Ненкова**, **Петинка Михайлова**, **Анна Иванова**, **Сашка Началнишка**, **Цветелина Стефанова**, **Миглена Георгиева**, **Светла Сивчева**, **Таня Ъовева**, **Диана Ангелова**, **Ангел Ангелов**, **Йордан Георгиев**, **Таня Василева**, **Нели Кирякова**, **Дарина Еремишева**, **Снежана Митова**, **Йорданка Тасева**, **Албена Костова**, **Виолета Чакърова**, **Валентина Неделчева**, **Самуел Езим**, както и на всички анкетьори, модератори и членове на Националната мрежа за равни възможности, администрирана от фондация ЖАР, които допринесоха много за изпълнението на проекта.

Благодарим и на всички жени – целевата група на нашето изследване – които предпочетоха да запазят своята анонимност, но които със своята откровеност и изстрадан опит ни дадоха възможност да хвърлим светлина върху един твърде сложен и актуален проблем с все по-нарастващо социално, икономическо и политическо значение.

Предисловие

Въздействието на процесите на преход в Централна и Източна Европа (ЦИЕ) върху населението като цяло, и по-специално върху жените, е все още предмет на дебати между експертите и тези, които правят политиката. Ясно е, че много хора са се възползвали от възникналите възможности по време на прехода. Същевременно обаче може да се твърди, че икономическото реструктуриране с последващо граматично покачване на безработицата, бедността и неравенството има негативно отражение върху икономическата сигурност както на мъжете, така и на жените.

Жените от региона на ЦИЕ са все още подложени на дискриминация и нарушаване на техните права, най-вече вследствие на неравнопоставеното им участие във вземането на решения, като жертви на насилие, а според някои данни и в сферата на заетостта. Що се отнася обаче до положението на жените на пазара на труда, изводите често са твърде противоречиви – както поради оскъдните данни, така и поради недостатъчните джендър анализи на наличната информация. Затова Фондът на ООН за развитие на жените (UNIFEM) намира, че е особено важно да бъдат подкрепени инициативи, които хвърлят светлина върху истинското положение на жените в икономическия живот чрез задълбочени анализи през призмата на човешките права, и особено в области, които остават скрити за конвенционалните количествени измерители.

Настоящото изследване е едно от четирите национални проучвания в ЦИЕ, осъществени с подкрепата на UNIFEM. В рамките на всичките четири казуса се прави нов преглед на наличната информация, който обаче отива и по-далече: разглеждане на ограниченията в тази информация и поставяне на въпроси, на които тя не може да даде отговор. Предмет на всяко отделно изследване е даден конкретен аспект на заетостта на жените в икономическия живот при условията в страната – връзката между липсата на икономически възможности за жените и тяхната уязвимост по отношение на трафика на жени в Албания; заетостта на жените в неформалната икономика на България; ниската степен на участие на пазара на труда и

Високата безработица сред жените в Косово и условията на труд за жените в Бивша югославска република Македония. Подкрепата от страна на UNIFEM за четирите национални изследвания бе предоставена на базата на убеждението, че **процесът** на работа по тях е поне толкова важен, колкото и самия **продукт**. И наистина, работата по тези доклади повиши капацитета за анализ на положението на жените на пазара на труда. Укрепна и сътрудничеството между застъпниците за равнопоставеност между половете, експертите (икономисти и особено статистици) и тези, които вземат политически решения. Накрая, процесът на проучване и консултации също допринесе за по-голямо разбиране на необходимостта от усъвършенстване както на събирането на джендър статистика, така и на анализа на съществуващите статистически данни в сферата на заетостта.

Изследването на казуса **Жените в неформалната икономика на България** има за цел да установи причините за участието на жените в неформалната икономика и да анализира предизвикателствата и ограниченията на неформалната заетост в българския контекст, и особено от гледна точка на социалната защита. То е кулминация на един широк процес на сътрудничество, с участието на експерти и организации от всички части на страната. Настоящият доклад ще послужи за стимулиране и създаване на по-благоприятна политическа среда за преодоляване на проблемите и негативните последици от неформалната заетост на жените, за зачитане на техните права и за повишаване на икономическата им сигурност.

Получените резултати от това изследване и тези от другите три изследвания ще бъдат включени в новия регионален доклад на UNIFEM „**Историята зад цифрите: Жените и заетостта в Централна и Източна Европа и Общността на независимите държави**“. Тези разработки ще бъдат използвани за застъпничество и интеграция на джендър измененията в програмите за заетост и икономическо развитие в съзвучие с националните и международни ангажименти за равнопоставеност между половете и пълно зачитане на човешките права на жените.

Оснат ЛУБРАНИ

Регионален програмен директор
UNIFEM – Централна и Източна Европа

Увод

Настоящата публикация представя основните констатации, изводи и препоръки по линия на проекта **„Жените в неформалната икономика на България“**, реализиран през 2004 и 2005 г. от Агенцията за социални анализи (АСА) и Фондация „Женски алианс за развитие“ (ЖАР) с финансовата и консултантска подкрепа на UNIFEM. Анализът търси отговор на един изключително актуален не само за България въпрос: *Какво печелят и какво губят жените от неформалната икономика, какво им дава и какво им отнема недеklarираната заетост?*

Проектът си постави две основни цели. *Първата* – да анализира положението на жените в така наречената „неформална“, широко позната в България и като „сива“, „сенчеста“, „скрита“ икономика, на базата на специално проведено качествено изследване, което да допринесе както за по-доброто разбиране мотивацията на жените при ориентирането им към неформален труд, така и за открояване на последиците и рисковете за упражняващите такъв труд жени и техните семейства. *Втората* цел на проекта беше да обучи представители на Националната мрежа за равни възможности, администрирана от фондация ЖАР как да събират, анализират и използват качествени емпирични данни за подобряване на своята дейност.

Анализът в тази публикация представя преди всичко формите и мотивите за участие на жените в неформалната икономика. Констатациите и изводите могат да бъдат използвани за изготвяне на краткосрочни и дългосрочни стратегии за ограничаване на неформалната заетост и на нейните нега-

тивни последици, за усъвършенстване на политиките в тази област, за разработване на ефективни механизми и мерки за адекватна реакция при различните форми на неформална, недеklarирана трудова дейност.

Нито изследването, нито анализът на резултатите, нито настоящата кратка публикация поради обективни ограничения в обема, имат претенциите за изчерпателност или за „истина от последна инстанция“. Даваме си сметка, че това е изключително сложна, дискуссионна и многопластова проблемна област, в която много тясно са преплетени икономическото, социалното и политическото. В същото време сме убедени, че не само от джендър, но и от национален интерес е темата да се изнесе „на светло“ и нещата да се разглеждат от различни страни и през различни житейски призми.

Публикацията, която представяме тук дава някои гледни точки на жени, които под една или друга форма се занимават с неформални, недеklarирани трудови дейности и анализира мотивите им защо го правят. Целта ни е да стимулираме публичен дебат по темата, който не само да допринесе за по-доброто изясняване на ситуацията, но и за намиране на нови и по-ефективни решения за защита на икономическите права на жените в България и за повишаване качеството им на живот.

Методологията

За постигане целите и задачите на проекта, АСА проведе специално качествено изследване. Като **подготвителен етап** беше осъществена Интернет дискусия с представители на женски организации, които на базата на опита и личните си впечатления споделиха вижданията си за положението на жените в неформалната икономика на България и ни насочи към проблеми и сфери, които според тях изискват по-задълбочено изследване. На **първия етап** от изпълнението на проекта беше направен обзор, систематизация и вторичен анализ на наличната теоретична и емпирична информация. На базата на резултатите беше разработен инструментариум за провеждане на дълбочинни интервюта и дискусии във фокус групи, които бяха осъществени като **втори етап** в три типа населени места – села, малки градове и административни центрове. Чрез квотна извадка и метода на снежната топка бяха подбрани за изследване около 100 жени с различен социално-демографски профил в зависимост от тяхната възраст, образование, статут на заетост, семейно положение и местоживееене. Бяха проведени също експертни оценки с водещи специалисти в изследваната област – научни работници, университетски преподаватели, изследователи, представители на правителствени и неправителствени организации, професионални съюзи, медии.

Третиият етап от работата по проекта беше ориентиран към широко обсъждане на получените резултати на кръгли маси и дискусии. Беше проведен специален семинар, на който 35 представители на Националната мрежа за равни възможности, администрирана от фондация ЖАР бяха обучени как да организират и провеждат качествени изследвания (най-вече дълбочинни интервюта и фокус групи), как да анализират емпиричните резултати и как да използват получените констатации и изводи за целите на своята дейност.

Изследователският фокус

За да постигнем целите на проекта, стремежът ни беше да проникнем в дълбочината на проблемите и да ги анализираме от колкото се може повече ъгли и гледни точки. Затова екипът ни фокусира вниманието си върху няколко тематични области, които след дискусии и консултации с експерти, представители на женски организации и с UNIFEM определихме като основни, а именно:

- **Каква реално е трудовата заетост на жените в България днес?** – т.е. къде и какво работят, като се има предвид не само основната им работа срещу заплащане (ако и когато имат такава), но също и допълнителен труд, работа в лично стопанство, надомна работа и т.н.
- **От къде се попълва семейният бюджет и кой го попълва?** – съществуват ли различия по пол.
- **Доколко разпространено е участието на жените в неформалния сектор?** – има ли различия по пол в структурата на неформалния труд.
- **Как жените възприемат труда в неформалния сектор?** – като нещо не съвсем редно, като нещо нормално, или пък като необходимост за оцеляване на домакинството и поддържане на нормален начин на живот.
- **Доколко жените са склонни да бъдат наети на работа при „неформални“ условия?** – например, без договорни отношения и осигуровки, със заобикаляне на трудови норми и стандарти, при минимално и/или нередовно заплащане на труда им.
- **Доколко са склонни жените да си докарват нещо допълнително?** – без данъци и такси и на каква цена.
- **Какво им дава и какво им отнема неформалната заетост?** – каква ниша запълва неформалната заетост в трудовия живот на жените, от какво ги лишава и какви са днешните и утрешните рискове от такъв тип труд.
- **Личното/домашното стопанство – бизнес, традиция, икономическа принуда, механизъм за оцеляване или комбинация от много неща е то за българските**

домакинства и как жените участват в него? – го каква степен това е въпрос на желание или на някакъв вид принуда и как работата в домашното стопанство се отразява върху качеството и стила им на живот.

- **Какъв е периметърът на допустимите компромиси, на които са склонни жените, за да подпомогнат семейния бюджет?** – по отношение на вида и условията на работа, на заплащането, на сигурността на работното място.
- **Доколко жените познават трудовете си права?** – склонни ли са да потърсят защита при нарушаването им, кога и от кого, кои институции се ползват с най-голямо доверие.
- **Има ли прояви на „национализъм“ в неформалната икономика?** – т.е. има ли различия между български и небългарски работодатели, доколко в експлоатацията на женски труд присъстват национални или пък чуждестранни елементи.

Аудиторията

Проблемът за жените в неформалната икономика е колкото икономически, толкова и политически, културен, социален. Той засяга значителна част от българското общество и изисква както добро познаване, така и предприемане на обособени и ефективни действия от страна на административните и законодателни органи, от правителствения и неправителствения сектори. Настоящият анализ и направените на тази база препоръки са насочени към широка аудитория и преди всичко към:

- *Законодателната и изпълнителната власт.*
- *Държавната администрация.*
- *Синдикатите.*
- *Работодателските организации.*
- *Гражданското общество и особено неправителствените женски организации.*
- *Медиите.*
- *Жените, упражняващи неформален труд.*

Теоретико-концептуалната рамка

Работата по проекта и анализът на получените резултати се базират на следната теоретико-концептуална рамка:

- ↪ Използваното понятие **неформален труд** е съвместимо с възприетото от Международната организация на труда (МОТ)¹ и включва труда вътре в неформални предприятия и извън тях и „както се разбира, включва всеки труд срещу заплащане – както самонаемане, така и наеман труд – който не е признат, регулиран или защитен със съществуващи правни или регулаторни рамки, а също и труда без възнаграждение, положен в предприятие, което носи доходи.“ (МОТ 2002a)
- ↪ Под **неформална икономика тук** се разбира онова, което в Европейския съюз се обозначава също като **недекларирана икономика**, а именно „производствени дейности, които са законни по своята същност, но не са декларирани пред държавните власти, като се държи сметка за различията в регулаторните системи“ в отделните страни. (Repoy 2004)
- ↪ Разбрана в горния смисъл, неформалната икономика се преплита с легалната/регулираната икономика, като нейните размери и проявите на неформалност в голяма степен зависят от състоянието и развитието на формалната икономика.
- ↪ Изследването и анализът са фокусирани върху дейности, които не са формално наблюдавани и регистрирани и не са декларирани или подлежащи на отчетност пред националната отчетна система. Имат се предвид **дейности, които въпреки че не са забранени от закона и не се разглеждат като криминални престъпления по силата на закона все пак се отклоня-**

¹ Оригиналната дефиниция на неформалния сектор е приета през 1993 г. в Резолюция относно Статистиката за заетостта в неформалния сектор, като тя е фокусирана в тесен смисъл върху неформалната заетост на ниво **предприятие**. Неформалният сектор е дефиниран като „група предприятия на домакинства или неинкорпорирани предприятия – собственост на домакинства, което включва неформални предприятия със собствена отчетности предприятия на неформални работодатели“ (МОТ 2002b, стр. 11).

ват от него или просто не попадат под разпоредбите на даден закон, както и действията за прикриване на такива дейности. Визират се както дейности за получаване на доходи, така и такива, които не генерират доходи, но имат значение за жизнения стандарт на домакинствата (напр. производство на хранителни продукти в личното стопанство за собствена консумация).

- ↪ Има се предвид и разбирането за **икономиката в сянка**,² която в най-общата си същност обхваща всички дейности, намиращи се по един или друг начин в противоречие с нормативната уредба и която според някои автори включва: 1. неформална икономика (класифицирана като законна); 2. сива икономика (класифицирана като полу-законна); 3. черна (класифицирана като незаконна). (Вж. по-подробно Стоянова, К., К. Кирова, А. Киров. 1999.)
- ↪ В съответствие с конкретните цели на изследването, тук не се анализират проявите на криминалната икономика (която може да се срещне в литературата още като „черна“, „под дебела сянка“ и т.н.), т.е. производството и разпространяването на нелегални, нарушаващи под една или друга форма закона, стоки и услуги.
- ↪ Базирайки се на тази обща концептуална рамка, фокусът на анализа е поставен върху онова, което жените в страната разбират под „неформален“, под „недеклариран“ труд, както и на ролята на недекларираните трудови дейности в техния живот и в живота на техните семейства.

Правното устройство

Законодателството в България, което по една или друга форма касае неформалния труд, е предмет на чести промени. Например, за периода 1991-2005 г. правната уредба за осъществяване на стопански дейности в страната е променена над 200 пъти (Repoy 2004). През 1990 г. съществуват 39 разрешителни режима за бизнеса, докато през 2002 г. техният брой е 360, като над две трети от тях не са въведени по законодателен път, а чрез подзаконовни актове (министерски постановления). Независимо от засилването на политическите и административните мерки за налагане на „формалност“ след 2000 г., неформалната икономика и недеklarираните трудови дейности продължават да бъдат съществена част от българския начин на живот.

През 2000 г. у нас е въведено задължително издаване на касови бонове за всички търговски операции, а търговските дружества са задължени да се разплащат по банков път (вместо в брой), както и да се регистрират за ДДС при съответните условия. След 2001 г. кредитното регулиране се съкращава постепенно, за да могат фирмите по-лесно да теглят кредити и по този начин да се въздейства за „излизане на светло“. През януари 2005 г. правителството въвежда набор от политически мерки, конкретно насочени към легализиране на заетостта чрез повишаване на минималната работна заплата за основните категории заетост (като база за изчисляване на социалните осигуровки) и задължителна регистрация на всички трудови договори в Националния осигурителен институт, което започна да се прилага от 2003 г.

Правните рамки, които имат най-пряко отношение към недеklarираните дейности в България, обхващат Кодекса на труда, законите и нормативните актове, регулиращи данъчните режими. В областта на данъчното облагане могат да се посочат: **Закон за корпоративното подоходно облагане, Закон за акцизите, Закон за държавните такси, Закон за данък добавена стойност, Данъчно-процесуален кодекс, Закон за облагане доходите на физическите лица (ЗОДФЛ).**

☞ **Законът за облагане доходите на физическите лица (ЗОДФЛ)** дава детайлна дефиниция на всички данъчно задължени лица² и определя източниците и видовете доходи –

² Подлежащи на данъчно облагане са всички граждани, които в резултат от своята стопанска/бизнес дейност са задължени да плащат съответни данъци на държавата.

както облагаеми, така и необлагаеми³. Като дефинира тези видове доходи⁴, законът определя и формалните граници на системата за възнаграждения. Недекларирането на посочените в Закона дейности или неплащането на данъци върху облагаемия доход води до нарушение на закона и препраща всички такива дейности към сферата на неформалната икономика. Както ще се види от последващия анализ, в светлината на предвидените от закона дефиниции на „доход“ и „източник на доход“, част от доходите, които хората получават и възприемат като „малки или незначителни“, обикновено не се декларираат.

➔ **Кодексът на труда (КТ)** регулира трудово-правните отношения между работодателите и работниците/служителите в Република България. Всички видове трудови отношения, които не са упоменати в закона и които го заобикалят или нарушават, попадат в сферата на неформалната икономика. КТ включва разпоредби относно редица важни аспекти на трудовите отношения: извънреден труд и заплащане, работно време, различни форми на трудови доходи, видове отпуски, права на жените, майките и учащите се, здравословни и безопасни условия на труд и много други. Цялостният контрол и надзор върху прилагането на трудовите норми във всички сфери и отрасли на икономиката са възложени на Инспекцията по труда към Министерството на труда и социалната политика (чл. 399).

Според КТ трудовите отношения започват преди началото на трудовата дейност с подписване на трудов договор между служителя/работника и работодателя.⁵ Трудовите договори се сключват в писмена форма (чл. 62, ал. 1) и в срок от три дни след подписването или изменението на трудовия до-

³ *Облагаемият доход съгласно разпоредбите на ЗОДФЛ е общия годишен доход за (календарна) година (чл. 3 и 4, ал. 1). Общият годишен доход е сборът от всички парични и непарични доходи, получени от физическото лице през данъчната година (чл. 13). Облагаем по този закон е общият годишен доход след приспадане на необлагаемите доходи, освободените от облагане по силата на други закони доходи; доходите от дейности, обложени с окончателен годишен (патентен) данък; обложените с еднократен данък доходи по реда на чл. 40; обложените с еднократен данък доходи по реда на Закона за корпоративното подоходно облагане (чл. 14).*

⁴ *Член 11 пояснява, че облагаемият доход може да бъде паричен или непаричен.*

⁵ *Законът определя като „работодател“ всяко физическо или юридическо лице, както и всяко друго организационно или стопанско формиране (предприятие, институция, кооперация, земеделско стопанство, място за развлечения и/или ресторант, домакинство, дружество и пр.), което има право да наема работници/служители по реда на съществуващото трудово законодателство.*

говор, или в рамките на седем дни след неговото прекратяване работодателят е длъжен да извести съответното териториално поделение на Националния осигурителен институт (чл. 62, ал. 3). Съществуват и разпоредби относно възникващите трудови спорове във връзка с прилагането на КТ, както и на спорове за определяне продължителността на трудовия стаж (чл. 357). Правните процедури по въпроси, свързани с трудовите отношения са безплатни за работниците и служителите (чл. 359). Друг е въпросът доколко самите работници и служители са запознати с тях, а и с трудовете си права. Актуален е и въпросът доколко наетите имат куража да преследват правата си при сегашната конюнктура на трудовия пазар.

Има и много други законови разпоредби, включително и по линия на *системата за социалното подпомагане*, които са пряко или непряко свързани с неформалния сектор – помощи за безработица, за майчинство и отглеждане на деца, обезщетения за намалена трудоспособност и пенсии. Социалното подпомагане обаче донякъде може да осигури основни средства за оцеляване, но съвсем не е достатъчно да гарантира приличен жизнен стандарт. Така например, с приемането на **Закона за семейни помощи за деца** (март 2002 г.), бе отменен старият **Закон за насърчаване на раждаемостта** от 1968 г., като целта бе по-подходящо и диференцирано насочване на помощите. В резултат обаче, намаля броят на семействата, получаващи помощи не само поради новите условия за отпускане на „детски“, но и поради тежката и обезкуражителна процедура на кандидатстване. В същото време, осезаема разлика в получаваните помощи не се наблюдава (*Маринова и Генчева 2003*). Сумата все още е символична и с нея едва ли може да се реши демографската криза в страната или да се намали обхвата на недеklarираните дейности, чрез които родителите търсят начини да не лишават децата си от детство.

Пенсионната система също претърпя радикални промени в рамките на по-широката реформа на социално-осигурителната система. Съгласно предишния **Закон за пенсиите** пенсионната възраст за мъжете и жените варираше в зависимост от категорията труд. В повечето случаи тя беше 55 години за жените и 60 години за мъжете. Сегашната пенсионно-осигурителна система в България (от 1 януари 2000 г.) е основана на друг тип философия и следва други принципи на осигуряване. Възприе се пенсионен модел от три стълба, обнови се законодателството, нормативният ред и институционализацията на представителните актьори на новите осигурителни отношения – Националния осигурителен институт (НОИ),

пенсионно-осигурителните фондове и сдружения, гържавния орган за осигурителен надзор. Тази схема се регулира от **Кодекса за социално осигуряване (КСО)** и е базирана на постоянно актуализирана точкова система – до 2005 г. тя означава 90 точки за жените и 100 точки за мъжете, изчислени в зависимост от възрастта и необходимия трудов стаж за придобиване право на пенсия. За легализиране на третия стълб на пенсионната система през 1999 г. е приет **Закон за допълнително доброволно пенсионно осигуряване**, с който се легализира дейността на частните пенсионни фондове. От 2000 г. КСО урежда пенсионното осигуряване на първия и втория стълб, както и всички останали осигурителни схеми, напр. при болест, инвалидност, напреднала възраст, смърт, а от 2002 г. – и при безработица. Независимо от този съвременен пенсионен модел обаче, размерът на пенсиите не е достатъчен за гарантиране на приличен стандарт на живот. Поради джендър различията в заплащането, пенсиите на жените са средно по-ниски от тези на мъжете, което поставя жените в още по-голям риск от лишения и бедност.

В общи линии всички извършени през преходния период промени в социалното законодателство имат рестриктивен характер. В резултат, днес социалната политика има по-добро финансово управление, но тя е по-малко „шедра“ в сравнение с периода преди трансформациите. Това е важна причина за разгръщането на недекларирани трудови дейности в България, при това във впечатляващо големи мащаби.

Институциите към неформалния трудов пазар

Като цяло, обществените институции в България проявяват интерес към неформалната икономика и заемат активна позиция при груби нарушения на трудовите права. Активността им обаче, като че ли не стига по-далеч. Чувства се остра необходимост от целенасочени политики и по-ефективни мерки за преодоляване на негативните аспекти на неформалната трудова заетост и на целия широк спектър от недеklarиран труд, а ударението да се постави върху сегашните и бъдещи рискове за социалната сигурност както на жените, така и на мъжете.

Всички български правителства в пост-социалистическата епоха декларират ангажираност за борба с неформалната трудова заетост и „сивия сектор“ в икономиката. Ударението обаче, се поставя по-скоро върху санкциите, най-вече при неплащането на данъци, отколкото върху превенциите. Все още липсва визия, липсва и политическа стратегия за преодоляване на недеklarирания труд. В резултат – неформалната икономика продължава да се разширява, да се проявява в помодерни форми, да бъде още по-жилава и гъвкава. Козметичните подходи оставят впечатление за „шраусов синдром“ в отношението на политическата класа към неформалния трудов пазар и дори пораждаат подозрения за „формализиране на неформалната трудова заетост“, доколкото неформалната икономика обира негативите на формалната и подобрява ключови показатели като безработица, жизнен стандарт, потребление.

Законодателната власт също не проявява особено систематичен интерес към тази сфера. В нормативната уредба съществуват множество празноти, които позволяват доста свободно лавиране между формални и неформални трудови дейности и на работодатели, и на наемни работници, и на самонаети. Общественият и законодателен интерес към темата се събужда обикновено при разпространение на информация от страна на медиите за тежки нарушения на трудови права, особено за работа при опасни или вредни условия на труд, за открити прояви на експлоатация, за груби нарушения на трудовите норми и стандарти. Често обаче, нарушенията се третират изолирано, случай по случай, а не в цялостния кон-

текст на неформалната икономика. Затова и решенията се търсят пак изолирано, пак случай по случай – без визия, без глобална стратегия, без анализ на потенциалните рискове и като правило – без отчитане на джендър специфики.

В подобна ситуация, едно от най-важните предварителни условия за разработване на успешни политически механизми за промяна е да се разграничат недеklarирани трудови дейности (които помагат на хората да се справят с икономическите трудности) от неформалния труд, който влияе негативно върху икономиката на страната на трудовете права на работещите. Такова разграничаване е от решаващо значение в случаите, когато гържавата не е в състояние да поеме пълна отговорност за социална подкрепа и човешко развитие поради недостиг на средства или липса на капацитет (ЦИД 2004 г.). От друга страна, без сериозна задълбочена оценка на възможните позитиви и негативи, има реална опасност политическите усилия за намаляване на неформалните трудови дейности да повишат рисковете от бедност и от социално изключване.

Въпреки че обществените институции признават съществуването на неформална икономика и отчитат това като важен проблем, все още липсва задълбочено познаване на характеристиките и структурата на неформалната заетост и особено на нейните джендър измерения. Поставянето на всички неформални трудови дейности под един общ, като правило негативен знаменател, крие опасност да бъде игнорирана важна функция на труда извън официално регламентираните схеми, а именно функцията за подпомагане на семейния бюджет и за смекчаване на бедността, при това за значителна част на българското население. Затова задълбочените анализи и обективните оценки на параметрите и разнообразието на труда в неформалния сектор, признаването на неговото широко разпространение в ежедневиия живот и отчитане му при формулирането на политиките е важна предпоставка за успешна промяна.

Неформалният труд в България

Според Международната конфедерация на свободните профсъюзи 25% от работещото население в световен мащаб са заети в неформалната икономика и генерират 35% от глобалния БВП (ICFTU 2004a). Международната организация Women in Informal Economy Globalizing and Organizing (WIEGO), която има сериозни постижения в областта на неформалната икономика обаче е убедена, че официалната статистика вероятно подценява размерите и действителния икономически принос на неформалните дейности (WIEGO 2004b).

Трудното измерване на неформалния труд неизбежно се отразява върху надеждността на статистическа информация и на количествени анализи както в България, така и в други страни. Това се отнася в още по-голяма степен до джндър измеренията на този вид труд. Затова количествените параметри на недекларираните трудови дейности би трябвало да се приемат с известна доза условност.

Според изследването на Европейската комисия (ЕК) „Недекларираният труд в разширения Съюз: Анализ на недекларирания труд – дълбочинно изследване на конкретни единици“, базирано на данни от Изследването на работната сила от юни 2003 г. на Националните статистически институти – обемът на недекларирания труд в България е около 22-30% от БВП (Renoу 2004). Този относителен дял е по-висок от нивото в другите страни от Централна и Източна Европа (ЦЕЕ) (Таблица 1).

Таблица 1.

Относителен дял на недекларирания труд в избрани страни от ЦЕЕ (% БВП)

Държава	Година	% БВП
България	2002/03	22-30
Румъния	2001	21
Латвия	2000	18
Унгария	1998	18
Словения	2003	17
Литва	2003	15-19
Полша	2003	14
Словакия	2000	13-15
Чехия	1998	9-10
Естония	2001	8-9

Източник: Renoу 2004

Подобно на другите страни-членки и кандидат-членки на ЕС, жените в България са по-слабо активни на неформалния трудов пазар в сравнение с мъжете. Според цитираното изследване на ЕК, 44.5% от мъжете срещу 37% от жените на възраст над 15 години упражняват недеklarиран труд (Repoy 2004). Изчисленията на Центъра за изследване на демокрацията (ЦИД) показват, че мащабите на неформалната икономика у нас варират в сходен диапазон – около 25-35% от БВП, а относителният дял на женското участие се определя между 30% и 40% (ЦИД 2004).

Обхватът и динамиката на неформалната икономика съществено зависят от състоянието на „формалната“ икономика и от конюнктурата на „формалния“ пазар на труда. Икономическото реструктуриране в пост-социалистическите страни, включително и в България, довежда до мащабна загуба на формални източници на заетост и нарастващ натиск върху мъжете и жените за търсене на алтернативни начини за издръжка за себе си и своите семейства. От началото на прехода към пазарна икономика, пазарът на труда у нас се характеризира с относително ниски нива на заетост и икономическа активност и с високо равнище на безработица както сред мъжете, така и сред жените. Макар през годините от новото хилядолетие да се наблюдават известни положителни изменения, като цяло картината продължава да е неблагоприятна, особено в международен сравнителен план. Представените в Таблица 2 данни илюстрират това.

Таблица 2. Основни показатели на заетост в България и в Европейския Съюз през 2004 г.

Индикатори	България			Европейски съюз (ЕС 25)		
	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени
Коефициент на заетост (% от населението между 15-64)	54,2	57,9	50,6	63,4	70,9	55,7
Коефициент на икономическа активност (% от населението между 15-64)	61,8	66,4	57,2	69,7	77,5	62,0
Коефициент на безработица (% от работната сила на 15+)	11,9	12,2	11,5	9,0	8,1	10,2
Коефициент на дългосрочно безработните (% от работната сила)	7,1	7,1	7,1	4,1	3,6	4,7
На срочен трудов договор (% от всички заети)	7,4	7,7	7,0	13,7	13,2	14,3

Източник: Европейската комисия, Заетостта в Европа 2005 г.

Коефициентите на икономическа активност и на заетост в България са по-ниски в сравнение със ситуацията в ЕС като цяло. У нас обаче, различията по пол са по-малки, отколкото са в страните-членки. Това гонякъде се дължи на еднаквите стартови позиции на мъжете и жените у нас, дължащи се на пълната заетост и при двата пола преди началото на мащабните трансформации.

Коефициентите на безработица в България и в ЕС не се различават особено в количествено отношение, но структурите на безработните по пол са противоположни. У нас, за разлика от повечето страни-членки, дялът на безработните жени макар и с малко, но е по-нисък от дяла на мъжете в същото положение. Причините за това са комплексни, като една от тях може да търсим в засилващото се участие и на жените на неформалния трудов пазар⁶.

Легалните, официалните, формалните възможности за работа в България са недостатъчни да покрият реалната нужда от работни места. По данни на Националната агенция по заетостта, през 2003 г. съотношението между безработните и свободните работни места е било 3:1.⁷ Независимо от подобрението на (2:1)⁸ през 2004 г., намирането на работа и поддържането на приличен жизнен стандарт продължава да е особено трудно. Нещо повече, доходите от формални, деклариращи дейности не са достатъчни да гарантират нормално качество на живот. Въпреки повишаването на минималната работна заплата (МРЗ) от 120 на 150 лв. месечно и съответното покачване на средната работна заплата (СРЗ), която достигна 340 лв. през 2005 г., получаваните доходи про-

⁶ Статистическите изследвания на работната сила (ИРС) обикновено не правят разграничение между различните видове заетост (какъвто е и българският случай), макар че има и изключения в някои страни. Един от начините, чрез които ИРС разкриват неформалната заетост е чрез административните данни за регистрираните трудови договори, но тук също възникват статистически трудности. Например, типичен проблем при респондентите на ИРС е това, че подадената от тях информация може да бъде неточна ако те се страхуват, че неформалната им дейност може да бъде предмет на санкции от страна на Инспекцията по труда или данъчните власти. Както ще бъде показано по-долу, неформалният труд може да бъде второ или допълнително работно място (в ИРС винаги има такъв въпрос), но респондентите могат и да не споменат за това; освен това могат да кажат, че изобщо не работят и когато основната им работа е в неформалния сектор, но са решили да не съобщават за нея.

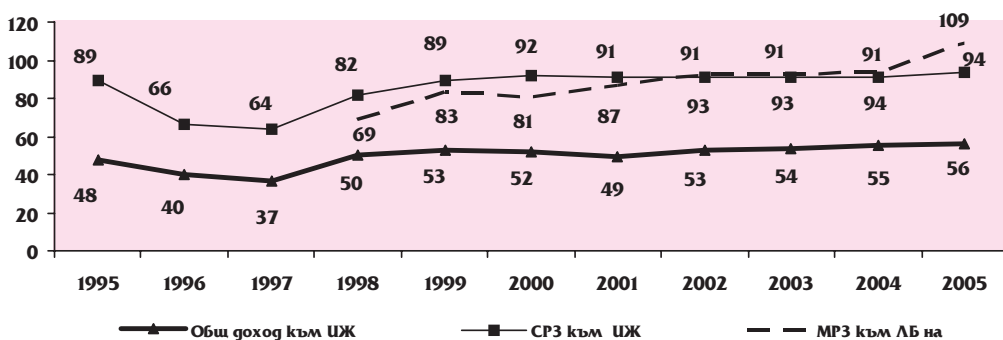
⁷ Трябва да се има пред вид, че става дума за **регистрираната** безработица по данни на Агенцията по заетостта.

⁸ Вж. по-подробно http://www.nsz.government.bg/eng/index_en.asp

гължават да са по-малки от необходимите за осигуряване на финансов комфорт на заетите и техните семейства.

Изчисленията на Института за социални и синдикални изследвания към КНСБ (Томев 2006), част от които са представени на Фигура 1, много ясно показват, че през годините на глобални трансформации у нас общият доход на лице от четиричленно домакинство е чувствително по-нисък от необходимата издръжка на нормален живот – т.е. на живот без лукс, но и без лишения. Дори средната работна заплата след 1994 г. е била устойчиво по-ниска от издръжката на живот (ИЖ), а МРЗ едва през 2005 г. надхвърля линията на бедност (ЛБ), изчислени от ИССИ.

Фигура 1. Динамика на икономическото положение на член на четиричленно семейство в България (%)

Източник: Институт за социални и синдикални изследвания към КНСБ

В ситуация, когато дори средната работна заплата е по-ниска от необходимите доходи за поддържане на нормален живот, хората намират редица „други“ източници на доходи или източници в натура за справяне с материалните лишения. Част от тези източници са свързани с неформалната икономика, която в България има много проявления, а изобретателността (и на работодатели, и на обикновени хора) изглежда неизтощима. В годините на пост-социализма се наблюдава процес на възраждане на психиката и културата на оеляване, характерни за България от преди 100-120 години.

През последните 10 години използването на „други“ източници на доходи макар и слабо се засилва (Таблица 3). Официалната статистика регистрира устойчива водеща позиция на работната заплата като основен източник на доходи, но същевременно отчита нарастване броя на лицата, разчитащи главно на пенсии, сравнително по-слабо увеличаване броя на

хората, издържани се най-вече от „други социални помощи“ и намаляване на тези, които получават основните си доходи от семейни детски надбавки. Като се има предвид ниският размер на пенсиите⁹ и социалните помощи, пенсионери и други лица извън пазара на труда (повечето от които са жени) са принудени да се издържат, дори да „оцелеват“ и с неформални, недекларирани трудови дейности. Ако разчитат само на пенсии, пенсионерите и особено жените-пенсионери са обречени на бедност. Социално слабите, които са подпомогани от държавата по различни схеми – също.

Таблица 3. Структура на основните източници на доход на българското население 1995–2004 (%)

Структура на източниците на доход	1995	1997	1999	2001	2003	2004
Общ доход	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Работна заплата	55.1	53.3	52.7	47.5	51.4	50.4
Извън работната заплата	4.3	4.1	6.6	6.0	4.9	4.8
От предприемачество	4.3	5.0	5.5	5.0	5.4	4.9
От собственост	0.8	0.6	1.0	0.8	0.7	0.9
Обезщетения на безработни	0.6	0.7	1.2	1.4	0.7	0.6
Пенсии	20.9	22.4	22.3	28.4	26.5	27.8
Семейни добавки за деца	2.0	1.7	1.1	0.8	0.7	0.8
Други социални помощи	1.5	1.5	1.4	1.6	1.3	1.8
От домашното стопанство	5.4	6.1	3.5	3.2	2.8	2.5
От продажбата на имуществото	1.3	0.7	0.4	0.5	0.9	0.6
Други приходи	3.8	3.9	4.3	4.8	4.7	4.9

Източник: Статистически годишници за съответните години.

⁹ През 2005 г. минималната социална пенсия е 57 лв. месечно, а средната – 133 лв.

Още от края на 1990 г. много работодатели прибегват до различни „неформални“ форми на наемане на работна ръка, тъй като са по-гъвкави и при тях заобикалянето на закона е по-лесно. Най-често става дума за наемане без трудов договор. След засиления контрол на гържавата и активната намеса на синдикатите обаче, през последните години се наблюдава макар и слабо изразена тенденция към преодоляване на този тип „неформалност“ и на нарушаване трудовите права на наетите. Сравнителни анализи показват, че заетостта без сключен трудов договор е спаднала от 12% през 2002 г. на 10% през 2003 г. (ЦИД 2004).

Продължава обаче практиката за изплашане на трудовете възнаграждения „по двоен стандарт“, т.е. социалните осигуровки или не се превеждат изобщо, или това се прави върху по-ниска (най-често върху минималната заплата), а не върху реално получената сума. Изследванията, проведени от ЦИД през 2002 и 2003 г. разкриват впечатляващо плашане „под масата“. Според анкетиранията бизнесмени, над 18% от изплатените работни заплати са дадени именно „под масата“, по двоен стандарт, в размер НАД официално декларирания (ЦИД 2004). С други думи, наетите са били осигурени върху по-ниско възнаграждение от онова, което реално са получили. По този начин се формира специфичен „модел на скрито заети“ в неформалната икономика. Изследването установява също, че най-големият дял – 21.1% от недеklarиранияте доходи се пада на фирми с 2-10 наети лица, следвани от фирми с 11-50 работници (18.8%). В големите предприятия с повече от 500 души персонал са прикрити сравнително най-малко – 6.7% от изплатени трудови възнаграждения. Един от изводите е, че работодателите, особено на малките фирми, са силно заинтересовани да декларират по-нисък размер на реалната работна заплата, тъй като това им помага да бъдат конкурентноспособни, а и за да избегнат фалита. От своя страна самите работници също имат интерес да получават доходи в по-голям реален размер, а мисълта за бъдещето при сегашната икономическа конюнктура и при сериозните материални затруднения остава на заден план.

Домашното стопанство – между традицията и принудата

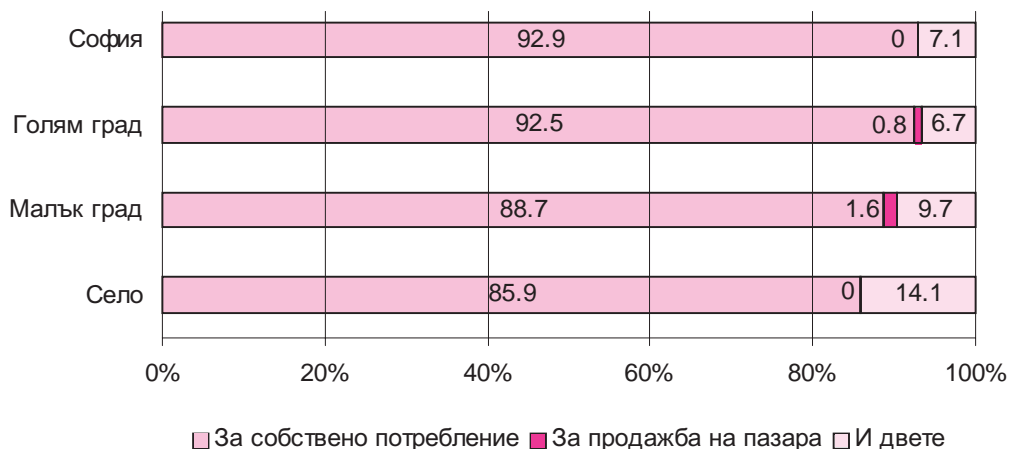
Важна характеристика на неформалната икономика в България е широкото разпространение на малки, частни, семейни, домашни стопанства, в които хората отглеждат плодове, зеленчуци, птици, животни за собствено потребление. Степента, в която личното стопанство се вписва в неформалната икономика е спорна, но след като неговата продукция има пазарна стойност, тя също може да бъде включена в структурата на пазарната икономика.

По данни на АСА през 2005 г. почти всяко трето домакинство в България (31,6%) има домашно стопанство, а всяко седмо (14,5%) произвежда хранителни продукти за собствена консумация. Важно е да се подчертае, че производството в домашното стопанство заема трето място сред стратегиите, които домакинствата предприемат, за да запазят или да подобрят материалното си положение. Начело е стягането на коланите – „ограничаваме разходите си до минимум“ (49,7%), следва допълнителният труд – „търсим допълнителни доходи/работим допълнително“ (17,5%), а на трета позиция е отглеждането на плодове, зеленчуци, животни¹⁰.

Значителна част (86%) от продукцията от семейния парцел/градина/двор в селата е за собствено потребление на домакинството (Фигура 2). В малките градове относителният дял е 89%, а в големите – 93%, т.е. голяма част от българските домакинства произвеждат храна за собствено крайно потребление. И мъжете, и жените работят в домашното стопанство. По традиция съществува разделение на труда, на задълженията и отговорностите между двата пола и това зависи най-вече от тежестта на извършваната работа.

¹⁰ Национално представително социално изследване (N = 1 124), осъществено от Агенция за социални анализи (АСА) под научното ръководство на Лилия Димова в рамките на International Social Survey Programme (ISSP) през 2005 г. International Social Survey Programme (ISSP) е най-машабният дългосрочен социален проект в света, по който работят по единна методика и с постоянно актуализирани инструментариуми международно признати изследователски организации и експерти в социалната област от 43 страни и 5 континента. Агенцията за социални анализи (АСА) е българският национален представител, а Лилия Димова е националният координатор в ISSP от 1991г. досега. (Вж. по-подробно <http://www.issp.org>).

Фигура 2. **Предназначение на продукцията от домашното стопанство по местоживеење (%)**

Източник: Национално представително социално иследване (N = 1 160), осъществено от Агенция за социални анализи (АСА) под научното ръководство на Лилия Димова в рамките на International Social Survey Programme (ISSP) през 2002.

Данните от Фигура 2 ясно покажат, че отглежданата от домакинствата продукция много рядко се реализира на пазара. В случаите, когато това става, производителите обикновено са принудени да работят с посредници и прекупвачи или да заплашат скъпи такси (легално, но и „под масата“ – като корупционна практика), за да провадат продукцията си, което значително снижава печалбата от труда им. Наред с множество други причини, и тази гемотивира хората да се насочват към подобен бизнес и предназначението на произведените от тях продукти остава само за собствено потребление. От друга страна, не само селските, но и много градски домакинства разчитат на хранителни продукти от домашното стопанство, за да се изхранват. Като правило, трудът в домашното стопанство не се декларира и всички опити за промяна на това положение биха срещнали много силна и масова съпротива.

Ние тук на село сме „ятаците“ на децата в града. Ако не произвеждаме и не ги снабдяваме с храна, едва ли ще се оправят... За нас самите да не говорим...

Пенсионерка, Вдовица, 75, село

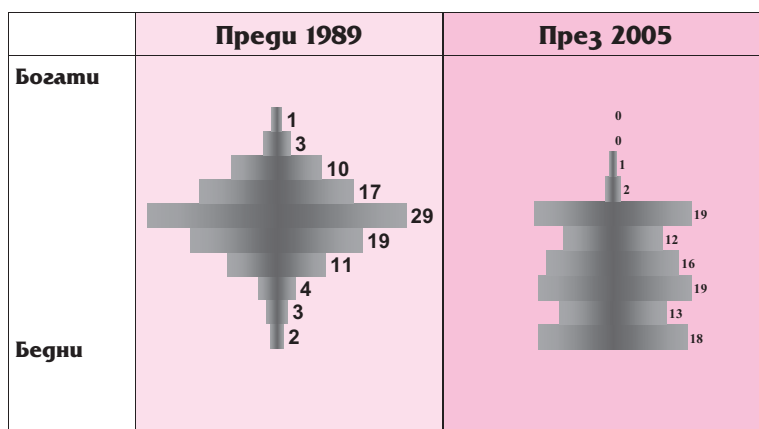
В политически аспект, сегашната ситуация с домашното стопанство е твърде удобна за управляващите – то им позволява да намаляват изкуствено нивото на бедност чрез при-

лагане подхода на потреблението при измерването на бедността. С други думи, ако продуктите, произведени за задоволяване на собствените нужди се остойността (т.е. се включат в потреблението на домакинствата както селскостопанските стоки, купени на пазара), равнището на бедност и на лишения в страната се снижава, независимо какви допълнителни коефициенти за преизчисления се използват.

Чрез прилагането на подобен подход, наблюдението на бедността в България, осъществено през 2003 г. от Националния статистически институт с подкрепа на Световната банка регистрира равнище на бедност от порядъка на 14%. Същевременно, анализите на АСА на базата на национално представителни извадки показват, че през същата 2003 г. 19% от пълнолетното население на страната (15% от мъжете и 22% от жените) са в клонката на бедността. През 2005 г. 18% от българите (15% от мъжете и 20% от жените) едва свързват двата края – те поставят себе си и своите домакинства на само то дъно от 10-степенната скала „Богати-Бедни“. (Фигура 3).

Фигура 3.

Пирамиди на самооценките за материалното положение на пълнолетното население на България (%)

Източник: Национално представително социално изследване (N = 1 121), осъществено от Агенция за социални анализи (АСА) под научното ръководство на Лилия Димова, в рамките на International Social Survey Programme (ISSP) през 2005 г.

Като цяло, дълбочинните анализи на динамиката на бедността в България в пост-социалистическия преход разкриват драматичен процес на обедняване, на загуба на социални статуси, на свличане към социалното дъно, на социална декласация. Както се вижда от горните данни, усещането за бедност през 2005 г. е 9 пъти по-масово в сравнение с преди началото на промените през 1989 г. – нешо, което съчетано с други нега-

тивни фактори и обстоятелства, включително с неблагоприятната конюнктура на пазара на труда, с ниските доходи от „официалните“ източници, с отклоненията от трудовите стандарти, с явното или завоалирано нарушаване на трудовите права, неизбежно се отразява върху насочването и на мъжете, и на жените към неформални трудови дейности. Те се явяват средство за оцеляване, форма, дори необходимост за поддържане на приличен стандарт при днешната ситуация в страната.

През годините на социално-икономически реформи материалните затруднения станаха толкова всеобхватни, че да се разчита на недекларирани приходи се превърна в неизменна част от начина на живот в България. Упражняването на неформален труд обхваща почти всички социални и икономически категории, както сред икономически активното население (заети и безработни лица), така и сред неактивните (домакини, пенсионери, студенти, лица с увреждания и др.). Наред с това неформалният труд се разпростира върху цялата професионална структура у нас. С изключение на някои ръководни постове, почти всички длъжности от класификатора на професиите могат да бъдат представени както във формалната, така и в неформалната сфера.

Сфери и социо-демографски профили на неформалния труд

Настоящото изследване откри няколко основни **сфери**, в които жените работят неформално, без да декларират трудовете си дейност. С уговорката, че изследването има ограничен обхват и е извън целите му да покрие всички възможни сектори и форми на проявление, тук става дума най-вече за:

- ➔ **Производство** – т.е. за декларирана или частично декларирана заетост (като наемни работници или самонаети), преимуществено в шивашката, текстилната, хранително-вкусовата промишленост, строителството, транспорта, приложните занаяти;
- ➔ **Услуги** – т.е. за преподавателски и лингвистични услуги, услуги в туризма, хотелиерството и ресторантьорството, фризьорски и козметични услуги, услуги по почистване на домове и офиси, гледане и възпитание на деца, грижи за възрастни, болни, инвалиди и др. под.;
- ➔ **Лично стопанство** – т.е. за отглеждане на хранителни продукти за задоволяване собствените нужди на домакинството (в редки случаи продуктите се продават и на пазара);

В зависимост от **статута си на заетост** жените, ангажирани в неформалната икономика, могат да се обособят в следните основни групи:

- Жени, които формално са в трудово-правни отношения с работодатели, но тези отношения по някакъв начин се отклоняват от регламентираните трудови стандарти – неправилно/неточно съставени трудови договори, по-ниско от реалното и/или никакво социално осигуряване, „плащане под масата“, нередовно изплащане на трудовите възнаграждения, опасни/вредни условия на труд, удължено работно време, нарушено право на почивка, отгих, отпуск и т.н.;
- Жени, които имат платена работа и трудово-правни отношения според установените стандарти, но работват и нещо допълнително под различни форми без да декларират доходите си;
- Безработни или икономически неактивни жени, които работят нещо „на парче“ без договор, с което подпомагат семейния бюджет;
- Жени с неясен статут на заетост, т.е. на временна

или сезонна работа или изпадаши в обсега на неформалната икономика след изтичане на договорните отношения;

- Жени, заети с производство за собствено потребление, най-вече в домашното стопанство.

Социо-демографските профили на жените в неформалната икономика са дадени в резюме в Таблица 4. По-задълбоченият анализ показва, че в повечето случаи характеристики като възраст, образование и местоживеене имат комбинирано отражение, при това значително както върху шансовете и мотивите за заетост на жените в неформалната икономика, така и върху видовете и формите на неформален труд.

Таблица 4. **Социо-демографски профили на жените в неформалната икономика**

Пол	Изследването показва, че полът не е определящ за установяване степента на неформална заетост - полът по-скоро влияе върху формите, сферите и типа на тази заетост. Неформалните трудови дейности са диференцирани в повечето случаи на базата на био-физиологичните характеристики на двата пола, както и в зависимост от степента, до която мъжете и жените могат да работят под напрежение и да съчетават различни ангажменти. Жените обикновено изпълняват дейности, изискващи по-малко физически усилия, но по-голяма прецизност, докато мъжете са заети предимно в труд с по-големи физически натоварвания.
Семейно положение	Формите и степента на участие на жените в неформалната икономика зависят значително от това, дали имат деца. Майките са по-склонни да работят неформално, стремежи се да осигурят по-висок жизнен стандарт за децата си. Те обикновено са подложени на свръх-натоварване – да се грижат за децата, домакинствата и семействата си, да подпомагат семейния бюджет, а дори когато ходят на работа, да търсят варианти за изкарване и на нещо допълнително, защото официалните доходи само в изключителни случаи са достатъчни за прилично качество на живот. Има много примери за жени, които работят по нещо, включително и извън дома си, още докато ползват полагащия им се платен отпуск по майчинство.
Местоживеене	Местоживеенето влияе не толкова върху обхвата на неформалния труд, колкото върху формите му на проявление. Живеещите в селата и малките градове, поради високата безработица там и силно ограничените шансове да се намери добре платена, дори каквато и да е работа, силно разчитат на неформалния труд и „икономиката на бурканиите“ като основно средство за издръжка на своите семейства. Жените от големите градове и от София пък, поради по-скъпия живот и по-високите разходи за жилище, транспорт, храна, се ориентират към неформален труд, за да поддържат нормален личен и на децата си стандарт.

<p>Образова- ние, квали- фикация и трудов опит</p>	<p>Образованието е фактор от ключово значение за шансовете на жените на трудовия пазар и възможните сфери на заетост. Високообразованите жени са в много по-добра позиция за реализация на формалния трудов пазар. Същевременно, те обикновено имат повече контакти и опит, което им позволява да намерят начини за прилагане на своите умения и в неформалния сектор. Жените с ниско образователно ниво са по-слабо конкурентноспособни - и на формалния, и на неформалния трудов пазар - и обикновено имат ограничена свобода на избор и поле за изява, и затова са по-склонни да приемат „каква да е работа“, за да осигурят нормален живот на децата си.</p> <p>Трудовият опит също помага на жените при намиране на основна работа или нещо „на парче“ - допълнително и неформално. Често срещано явление сред работещите в шивашки предприятия жени е да бъдат и като „частни шивачки“ при нерегламентирани условия; масова, дори утвърдена практика е учители да дават частни уроци на ученици и особено на кандидат-студенти.</p>
<p>Лични качест- ва, умения и та- ланти</p>	<p>Специфичните знания и умения, които правят жените различни от другите, значително им помагат в намирането на реализация в конкурентния и формален, и неформален сектори. Прилагането на таланти или на умения, придобити в специализирани училища (напр. чертане, рисуване) е разпространен начин за получаване на допълнителни доходи. Все по-голямото търсене на типични български изделия пък дава шанс на някои жени да използват своите умения, а други стимулира да придобият такива – плетене, шиене, бродирание. В някои български семейства момичетата по традиция усвояват тези умения от майки и баби. Това сега се оценява и от други жени, които търсят различни начини за осигуряване на допълнителни доходи.</p>
<p>Соци- ални мрежи</p>	<p>Доста жени получават предложение за работа чрез мрежите си от социални контакти – т.е. след като са били препоръчани от познати. Има други, които биха искали да заработват нещо в неформалния сектор, но не познават „правилата“ или нямат нужните връзки. Те най-често търсят съвети от близки и приятели, от хора с повече опит. Случва се жени да реализират „чужда“ идея, лансирана в социалния им кръг, когато авторите ѝ не са в състояние да го направят сами.</p>
<p>Ресурси</p>	<p>Ресурсната обезпеченост също влияе върху възможностите на жените за неформален труд. В България, за разлика от повечето страни, над 90% и от мъжете, и от жените са собственици на жилище, домакинството на почти всеки втори български гражданин (общо 48% - 49% от мъжете и 47% от жените) притежава земя.¹¹</p> <p>Повечето жени, живеещи в малките градове и села смятат, че е неприемливо да не обработват притежаваната от тях земя и да пропуснат възможността да произведат нещо, което може да помогне на децата и семействата им да живеят по-добре.</p>

¹¹ Данните са от Национално представително изследване (N = 1 121), осъществено от Агенция за социални анализи (АСА) под научното ръководство на Лилия Димова в рамките на International Social Survey Programme (ISSP) през 2005 г.

Неформалният труд на жените: принуда или свободен избор?

Защо българските жени се занимават с неформални трудови дейности? Присъствието им в неформалния сектор на трудовия пазар доброволен избор ли е, или е резултат от икономическа необходимост, от следване на наложили се културни норми и изпълнение на социетални очаквания, или пък се дължи на нещо друго? Настоящото изследване се опита да намери отговори на този род въпроси.

Както вече стана дума, икономическата необходимост се откроява като основен подбудител за насочване към неформален труд. Изследването обаче регистрира и други причини, които са представени по-подробно и като сила на въздействие в матричен вид в Таблица А1 от Приложението. На базата на резултатите от проведеното изследване могат да се очертаят четири **групи причини** за участието на жените в неформалната икономика в България:

- **Икономическа принуда и/или липса на алтернатива** – жените имат нужда от доход (основен и/или допълнителен) за задоволяване на своите лични нужди и/или нуждите на децата и семействата си, за поддържане на жизнен стандарт и на нормално качество на живот според стандартите на страната.
- **Недоверие в институциите** – жените предпочитат непосредствени ползи (данъчно необложен доход днес и сега), а не имагинерна социална сигурност, тъй като не вярват, че държавата е в състояние да я гарантира.
- **Национална култура** – жените следват установени културни норми, традиции и вече утвърдили се практики.
- **Свободен избор** – жените имат възможност да избират дали да се ангажират с неформален труд или не и правят това в зависимост от потребностите и интересите си.

Важно е да се отбележи, че посочените групи причини не са отчетливо обособени и могат взаимно да се преплитат, подсилват, допълват при формиране мотивацията на жените за неформален труд.

Основният извод от анализа на емпиричните данни е, че **жените участват в неформалната икономика тласнати най-**

Вече от икономическа принуда. Най-общо казано, те упражняват неформален труд, защото доходите им са недостатъчни за поддържане на приличен жизнен стандарт, а често пъти – и за оцеляване. Много от тях нямат друга алтернатива, пространството им за маневриране е сведено до минимум, възможностите за избягване капана на бедността – също.

Жените не само се насочват към труд извън официалната икономика, но и намират това за напълно нормално, естествено и логично. Често срещаните мнения са, че това е труд, а не кражба, техен труд с техни усилия и те не трябва да декларират доходите си от него, защото им помага да връзват двата края и да живеят по-нормално.

Какво да им декларираме на парите – те са много малко. Не съм съгласна да ги вземат с данъци тия пари. Изработили сме си ги с много труд. Защо данъци да не плащат тия дето са богати и всеки ден са с новата кола и те гледат от високо. А майките им копаят наравно с тебе на градината. Защо те не плащат данъци, а ние, дето ги изработваме да ги даваме. Не е справедливо.

Безработна жена, 51 години, село, омъжена, 2 големи деца

Важна особеност при възприемането на неформалната икономика е, че жените намират в недеklarираните доходи някаква форма на справедливост, на възмездие за унижителното положение, в което са поставени. При това незаслужено, без вина от тяхна страна.

Ако трябва да съм честна – не, не се притеснявам, че правя нещо незаконно. Аз толкова години съм работила и съм си плащала данъците и всичко. Мъжът ми също. Сега съм пенсионирана – каквото мога да изкарам с моите си възможности мисля, че трябва да ми е за мен и семейството, за да живеем добре. Защото е ясно, че с тия две пенсии не можем да живеем нормално. Освен това плетенето е нещо, което го мога – майка ми ме е учила. Ако гледаме така на нещата, примерно. Хайде, учителстването е нещо, което държавата ми е дала – обучила ме е. Но това, което мога лично аз – с ръцете си – не мисля, че трябва да става и въпрос за облагане. Освен това – нали сега децата ми като работят и плащат данъци...

Пенсионирана учителка по литература и български език,
62 години, София, омъжена

За част от анкетираните жени единственият възможен вариант за платена заетост е във фирми и организации, които не се придържат стриктно към трудовото законодателство или открито го нарушават. Наетите в тях нямат друга алтернатива освен да се примирят с неформалните условия, например да работят без договор, без осигурителни плащания, без пенсионни осигуровки и мн. др. отклонения или открити-

ти нарушения на трудовете им права. Сред жените, работещи в неформалния сектор е широко разпространено мнението, че те не биха правили тези компромиси, ако имаха легална работа, която да им осигурява достатъчно доходи за „нормален“ начин на живот. Това касае множество аспекти на държавната политика и налага важни промени във философията на политиката по доходите и политиката на заетост, в областта на корпоративната социална отговорност, социалния диалог и много други сфери.

В края на краищата, аз печеля тези (недекларирани) пари със собствените си две ръце – не ги крада. Използвам свободното си време, за да спечеля нещо допълнително, защото редовната ми заплата е недостатъчна. Ако държавата ми предложи добра работа и заплата, няма да работя по този начин – в нарушение на закона така да се каже... обаче ще продължавам да работя странично, след като с редовната си заплата не мога да живея добре.

Работничка във фабрика, 36 години, малък град, майка на 2 деца

Не са изолирани и случаите, когато в семейството само жената работи и само тя захранва семейния бюджет. За да го правят обаче, жените нерядко са принудени да приемат „каква да е“ работа, само и само да получават някакви пари. Мъжете са по-малко склонни на подобна саможертва и много по-рядко от жените правят компромиси с квалификацията и трудово-професионалните си умения.

Да, това е само въпрос на принуда. Жените нямат никакъв избор. Те завършват средно образование. Дори да са завършили икономически техникум, те нищо не могат да направят, не могат да си намерят работа. Повечето от тези млади жени започват работа в ресторанти или други подобни. Те започват работа в малки кафета и ресторанти без гарантиран трудов договор и със заплащане на ръка. Нещо повече, те работят на пълен работен ден от 8 часа, работят на смени, включително нощна смяна. И продължават да работят по този начин години наред, просто защото нямат друга алтернатива. И това с времето се превръща в стереотип, дори в норма на трудова култура и поведение.

Жена, университетски преподавател, 50 години, София

Въпреки сравнително добрите макроикономически показатели за последните няколко години, задълбочените анализи и настоящето изследване показват, че качеството на живот в България не се е подобрило през периода на промените. Точно обратното – както вече стана дума, съществуват емпирични данни за обедняване и влошаване на икономическото положение на голяма част от населението. Тази ситуация неизбежно „легитимира“ неформалния труд в живота на общест-

Вотом, поражда нови модификации неформални дейности, които продължават да бъдат въпрос на принуда, не на свободен избор.

На сегашния етап не зная дали има някой, който да може да избира къде иска да работи и дори в каква област да работи. В повечето случаи работиш, защото така се налага, за да имаш някакви доходи и да плащаш сметките и да живееш. Невъзможно е – поне за повечето хора е невъзможно – да се каже „това не е това, което искам да правя – например, искам да съм писател...“ Няма начин. Колкото и добър писател да е, все пак трябва да работи, за да си изкара прехраната. Така че хората приемат каквато и да е работа, която могат да вършат и която могат да получат, на толкова места, на колкото е възможно. Дори да са с висше образование, те могат да не си намерят работа по специалността, която са завършили, и ако изобщо намерят нещо, те са готови да вършат всякаква работа.

Медицинска сестра, 51 години, малък град, вдовица

Насочването към неформален труд може също да се класифицира като форма на протест към държавата и институциите, които според повечето от изследваните само изискват без да дават. Анкетираните жени са единодушни, че данъците са твърде високи и въпреки това не осигуряват очакваните услуги и сигурност. Неформалната трудова заетост им дава допълнителни или основни парични средства, които могат да бъдат оползотворени по адекватен за тях начин за посрещане на лични или семейни нужди. Съответно, те са извън властта на държавата да определя размера на вноските в „хипотетични лични партиди“, здравни и пенсионни фондове (както е при шатната, при формалната заетост).

Част от жените, най-вече по-високо образованите, гледат на „страничната работа“ не само като на източник на допълнителен доход, но също като проява на гражданско несъгласие с държавната политика в сферата на труда и социалното осигуряване. Мненията им се вместили в обяснителната схема „нищо не съм откраднала“.

Не желая да плащам нищо на държавата, защото тя ме ограбва – чрез данъци, чрез задължителни здравни и пенсионни осигуровки, а накрая пак трябва да плащаш както за медицински услуги, така и за приличен живот след като се пенсионираш. Нямам никаква вяра на социално-осигурителната система в България – тя е като бездънна яма, която благодетелства други, а не тези, които редовно си плащат социално-осигурителните вноски.

Психоложка, 38 години, несемейна, голям град

Анкетираните жени възприемат своя неформален труд като средство да избягат от настояществото на държава-

вата, на която трябва да плащат данъци, представляващи съществена част от техния законно придобит доход. Като цяло резултатите от изследването потвърждават широко разпространеното явление на отчуждение от политическата класа и пропастта между държавата и гражданите. Не липсват подозрения за корупция и открити нападки за нецелесъобразно (т.е. за лични облаги) използване на данъците и осигуровките.

Някои от изследваните жени даже са убедени, че *„държавата има полза от неформалния трудов пазар“*. Според тях, най-вече с бездействието си в тази област държавните институции **„формализират неформалността“** на икономиката в сянка. Аргументите им са, че държавата има както политически, така и икономически интерес от поддържането на „сечеста“ икономика тъй като: а) *„неформалната икономика поглъща, абсорбира безработицата и води до по-благоприятни статистически показатели“* б) по този начин *„държавата си спестява социалните разходи“*, а освен това в) *„много от държавните служители са корумпирани и се подхранват икономически именно от неформалната икономика“*. Съществуват също възгледи, че *„неформалните дейности са необходимо зло, защото помагат на хората да се справят с кризата“*. Като цяло, в България недоверието към държавата и институциите е високо, съществува силно противопоставяне между „НЦЕ“ (т.е. обикновените хора) и „ТЕ“ (т.е. политическата класа и управляващите), а неформалният трудов пазар съдейства за поддържането на подобна социална поляризация. (Вж. по-подробно по този въпрос Dimova 2003).

Тези изводи подчертават необходимостта от укрепване на добрите управленски практики в страната. Прозрачността и отчетността по отношение на публичните разходи и техният потенциален ефект върху равнопоставеността на половете могат съществено да допринесат за промяната на тези настроения. Това е особено важно при избора на финансовите инструменти за преодоляване на неформалните трудови дейности. Фискалните инструменти, като например субсидиите или облекченията по отношение на социалните или осигурителните плащания при наемането на определен вид работна ръка (включително на жени), могат да действат ефективно, но само при наличието на висока степен на доверие и контрол върху съблюдаването на трудовете и човешките права. Това се отнася също и за другите политики в сферата на социалната защита, като например подобряването на социалните придобивки на самонаетите лица.

Негативните ефекти на неформалния труд

Основните предизвикателства пред жените и мъжете в неформалната икономика на България се вписват госта точно в схемата на Асколи (Асколи 2004), а именно:

- ↪ **Липса на признаване и/или защита в рамките на закона** – работещите неформално и самонаетите полагат труд или без трудов договор, или не са в състояние да настояват за стриктно прилагане на договорените клаузи. Това неизбежно води до социална и правна несигурност. Те получават малка или никаква защита и което е още по-лошо – възпроизвеждат настоящата си несигурност в бъдещето. Това касае също и лицата, ангажирани в личното стопанство.
- ↪ **Липса на организираност** – в неформалната икономика няма синдикати и работнически организации. Почти е невъзможно неформално заетите да се организират. Повечето от наетите се страхуват да не загубят работата си, избягват да обсъждат условията на труд с други хора, включително и със синдикалисти. Същевременно, някои от тях са скептични относно възможностите на синдикатите да защитят правата им.¹²
- ↪ **Липса на прозрачност** – „невидимостта“ е една от основните характеристики на неформалната икономика, въпреки че нейното съществуване и в България, и в много други страни, е публична тайна. Това прави социалната защита и прилагането на законовите норми изключително трудно.
- ↪ **Мобилен и нестабилен трудов статут** – неформалните работници не са сигурни в продължение на колко време могат да запазят работата си и какво ще стане с тях, когато я загубят. Това е причината жените нерядко да са готови да приемат „каква да е работа“ и да бъдат „слепи, глухи и неми“ само и само да носят пари на семействата си.

¹² Според изследване на МОТ (МОТ 2000с) в много случаи на неформалната дейност се гледа като на предприемачество и по-скоро асоциациите на жените-предприемачки, а не синдикатите, оформят исканията и адресират проблемите, с които се сблъскват жените в неформалната икономика или самонаетите.

↪ **Rиск от социално изключване** – неформалните работници имат ограничен достъп до кредити и социални придобивки, до здравни и други социални услуги, което ги поставя в ситуация на силно застрашени от социално изключване и маргинализация.

Както се посочва и в доклада на UNIFEM „Жени, труд, бедност“, негативните последици от неформалния труд значително надхвърлят рамките само на доходната бедност и имат много по-широк спектър на проявление. Според експертите на UNIFEM (Chen и др.2005), сравнени с работещите във „формалната“ икономика, при хората на неформалния труд съществува по-голяма вероятност:

- да имат по-ограничен достъп до основни социални услуги и инфраструктура;
- по-често да се сблъскват с непредвидени обстоятелства като болест, загуба на собственост, инвалидност, смърт;
- да имат по-ограничен достъп до средства и ресурси за преодоляване на непредвидени обстоятелства;
- като резултат да имат по-ниски равнища на образование, здравословно състояние, дълголетие;
- да имат по-ограничен достъп до финансови, материални и други авоари;
- да имат по-малки трудови и социални права и придобивки от своята заетост;
- да имат по-малки права върху недвижима собственост (земя, жилище);
- да се сблъскват с по-голяма социална изключеност от държавните, пазарните, политическите институции, които определят „правилата на играта“ във всички тези сфери.

Настоящото изследване също показва, че неформалният труд има значителен, при това многопосочен негативен ефект върху социалния, семейния и личния живот на жените. Интервюираните бяха помолени да посочат негативите, които по тяхно мнение са свързани с упражняването на неформален труд и да ги ранжират в зависимост от ефекта им върху качеството им на живот сега и в бъдеще. Резултатите са представени в Таблица А2 в Приложението.

Казано най-общо, „цената“, която жените са принудени да платят според самите тях, за да имат доходи днес и сега, се отнася до сериозни компромиси в няколко основни сфери – време, социална сигурност, условия и организация на труда, бъдещ жизнен стандарт.

Допълнителното време по отношение на времето

Анкетираните жени са единодушни, че неформалната заетост отнема от личното им време и от времето за семейството. Това, че повечето жени носят на плещите си „двойно време“ – на платена работа извън дома и на неплатен домакински труд – е всепризнат факт и утвърдена практика не само у нас. Когато обаче липсва възможност за регламентирана заетост или пък доходите от основната работа са недостатъчни да задоволят потребностите им, жените са готови да приемат каквато и да е работа, даже ако трябва да работят извънредни часове срещу мизерно заплащане и без осигуровки. Същевременно, джендър разпределението на домакинските задължения продължава да бъде в традиционните рамки – жените в България поемат почти целия домакински труд, грижат се за децата и за нуждаещите се членове на домакинството (най-вече възрастни или болни). Това поглъща голямата част от свободното им време, както и от времето, което биха отделили лично за себе си и за собственото си усъвършенстване, включително за повишаване на квалификацията и конкурентоспособността си. Всичко това изисква от жените нов тип организация на времето, а в редките случаи когато и партньора се вмести в нея, те се чувстват доволни.

Какво ми взема и какво ми дава работата на частно... ами основно време ми отнема. Свободното време. Понякога работя за завършване на поръчка, ако има спешна, дори през нощта. Тогава мъжът ми става и майка и баща – готви, слага масата, ядем заедно – аз отивам в ателието, той вдига масата, мие съдовете, слага децата да спят. Няма как. Но сме свикнали. Все пак не е чак толкова сложно – разпределям си времето. Докато децата са на училище, успявам и градина си работя, после се занимавам с тях, после малко мъжа ми ги гледа и така. Не мисля, че децата ми страдат от липса на внимание от моя страна. А и понякога ги занимавам с мене – когато имам много голяма поръчка. Тогава и те „помагат“ – оставям ги да рисуват, да моделират, да се мажат най-точно казано. После и техните неща ги пека и глазирам, но ги оставям у дома – имаме си техни произведения от много малки. Така хем прекарваме време заедно, хем те се забавляват, хем се развиват по някакъв начин. Така мисля...

Учителка по рисуване с частно керамично ателие,
36 години, малък град, омъжена, с две деца

Анкетираните жени посочват, че обикновено работят най-малко по 12 часа на ден, което включва най-различни дейности – основна щатна заетост (в случай, че имат такава), допълнителна (разбирай най-често неформална) работа, домакински

задължения, отглеждане и възпитание на децата, грижи за възрастни или болни роднини, работа в домашното стопанство. Случаите, в които и съпругът се включва в домакинския труд, особено в селата и малките градове, са изключения.

Допълнителната ми работа като шивачка е част от моя личен живот. Когато имам много работа, съпругът ми готви, мие чинии и се съгласява, защото знае, че това го правя не за удоволствие, а за семейството. Аз също не се оплаквам, когато той работи допълнително вечер и през почивните дни. И двамата разбираме, че ако искаме да имаме нормален стандарт на живот и двамата трябва да правим тези компромиси, и да си помагаме в домакинската работа и отговорности.

Шивачка, омъжена, без деца, малък град

В масовия случай, отношението на мъжете към споделянето на домакинския труд се базира на схващането, че основна роля на мъжа в семейството е да изкарва прехраната. Съответно домакинският труд се подценява и се счита за задължение единствено на жените. В големите градове и сред по-младата генерация се наблюдават признаци за разчупване на този традиционен стереотип, но в малките селища и сред по-възрастното население подобно ролево сценарий разпределение продължава да доминира. (Dimitova 2003).

По изчисления на АСА, направени на базата на национални представителни социални данни, през 2005 г. жените в България отделят за домакински труд средно по 25 часа седмично, а мъжете – 12 часа. С други думи, средно работната седмица на една работеща жена продължава 8 дни. В тази ситуация едва ли е изненадващо, че жените масово се чувстват под постоянен стрес, уморени, на границата на изтощението, нямат време, възможност, а и желание да продължат образованието си или да повишат квалификацията си. Свободното време е лукс, който малцина могат да си позволят. Резултатът от това е „синдромът на изтошената домакиня“ – жената, която автоматично изпълнява една дейност или една роля след друга, често без въобще да оспорва тази ситуация или да се замисля как тя ѝ влияе.

Нямам никакво време да почивам така, както хората разбират това – просто да легна и да се отпусна – в момента, в който се върна от работа си почивам докато правя нещо. Тъй като няма на кого да разчитам – разчитам единствено на себе си. От друга страна – аз съм млада и бих искала да живея по-безгрижно. Искане ми се да имам хубави грехи, да се виждам с приятели, да ходя на почивка през лятото, да имам маркови неща – да се чувствам като човек, а не като отренка и само да гледам хубавите витрини.

Висшистка, на шатна работа, 28 години, неомъжена, София

Много от жените в България не възприемат домакинския труд като „работа“, като набор дейности с икономическа стойност. Обикновено се смята, че това е част от задълженията на жената – да бъде домакиня, майка и съпруга. Обществено то мнение също закрепва отношението към домакинския труд като към дейност, която не е „работа“ (разбирай работа срещу заплащане) и подценява усилията, свързани с него. Същевременно, все още са масови нагласите, че жената „по природа“ може и трябва да изпълнява много и различни задачи, функции, роли и то възможно най-добре.

Изследването регистрира и по-съвременни виждания в отношението на жените към разпределението на домакинските ангажменти и към стойността на неплатения труд у дома. По-възрастните жени и жените, живеещи в малки градове и села, продължават да следват традиционните схеми на мислене и поведение. По-младите и по-образованите жени обаче, са все по-склонни да възприемат домакинския труд и грижите по отглеждането на децата като форма на труд, която има икономическо изражение и може да бъде възнаградена (включително и на неформалния трудов пазар).

Намерила съм си така няколко Входа, и в един офис ходя в неделя да чистя – тука е близо. Ама няма много работа. Сега много фирми се направиха за почистване. И по домовете и така цели сгради да поддържат. Преди по-имаше. Макар че сега пък е модерно сякаш. Да си наемеш човек да ти чисти, искам да кажа. Даже жени дето си могат и имат и време и пак – аз преди чистех така на една жена от БАН. Аз чистя, а тя си седи и си пие кафето. Ама като има пари жената и не ѝ се занимава... А и за мене добре – плаща ми.

**Жена в предпензионна възраст,
дълготрайно безработна, София, омъжена**

Жените от различните възрастови групи имат различно отношение към неформалната икономика и ефекта ѝ върху техния живот. Без съмнение, нерегламентираният труд повишава напрежението, на което са подложени жените – по-лъща тяхното свободно време и времето, което биха могли да отделят за семейството си. По-младите жени гледат на тази ситуация като на нещо нормално, в реда на нещата, докато по-възрастните жени възприемат допълнителното натоварване като стресогенен фактор, който ги принуждава да се лишават от личната си свобода и времето, което биха могли да посветят на децата си.

Различията в отношението към неформалната икономика са свързани също с трудовия и жизнения опит, който отделните възрастови групи имат и въз основа на който оценяват

ефективността и „възвръщаемостта“ на нерегламентирания труд¹³. Жените, израснали при гарантирана заетост и множество социални придобивки смятат, че това, което могат да получат в неформалния сектор „не си струва усилието“ заради цената, която трябва да заплатят със свободното и личното си време, социалните контакти, семейния си живот и много много други. (Макар че, много от тях въпреки тези резерви го правят, притиснати от обстоятелствата...) От друга страна, представителите на по-младото поколение, чийто съзнателен живот изцяло или в по-голямата си част е преминал в условията на новите реалности, са далеч по-склонни да приемат работа в неформалната икономика и го правят съзнателно, като нещо нормално и подразбираше се от само себе си – в реда на нещата.

Освен като преводач на свободна практика съм и преподавател по английски език в една езикова школа. Имам занимания 2 или 3 вечери в седмицата и преди изпитите за SAT, TOEFL, или другите, имам и частни ученици. Имам по две групи на вечер. Освен това, в свободните дни и вечери, имам занимания с по-малки деца. Имам няколко семейства, където работя като езикова гувернантка – е не съвсем „гувернантка“, но нещо такова – 3 пъти седмично, в зависимост от програмата ми и уговорка с родителите, взимам децата и прекарвам целия следобед и вечерта с тях.

Висшистка, преподавател, 33 години,
София, живее без брак на семейни начала

Погледната в друг аспект, тази ситуация заслужава по-ангажирано и по-съвременно отношение към планирането и ефективността на социалните услуги у нас. Както е и в редица други страни, неплатеният домакински труд на жените, грижите им за децата или за нуждаещи се членове на домакинството, не се отразяват в националните разчети. Другаде обаче, това се има предвид за съкращаване на социалните разходи. Казано иначе, когато се визуира домакинството се дейс-

¹³ Изказваме благодарност на Самуел Езим, че ни насочи и към тези важни аспекти подчертавайки, че споменатите различия имат отношение и към възпроизводството на бедността и на културата на бедността сред поколенията. Жените, които имат възможност да упражняват единствено неформален труд, биха искали техните дъщери да работят на формалния пазар на труда и полагат по-големи усилия да обезпечат тяхното образование; жените, които имат шатна работа и по-високо образование също са склонни да гледат на образованието като на начин да се избегне бедността. Това са важни въпроси, които бяха извън целите на конкретното изследване, но заслужават да бъдат много по-сериозно проучени и анализирани в България.

тва от джендър презумпцията, че именно жените предоставят подобни услуги. Но ако жените са принудени да работят и допълнително на неформалния трудов пазар, негативният ефект от съкращаването на социалните разходи върху самите тях и върху техните семейства се увеличава неколкостранно. Ангажирането и на мъжете с подобни дейности е един от възможните варианти на изход, а това е колкото въпрос на национална култура, норми и стереотипи, толкова и на политическа философия. В настоящата реалност на България, разработването и прилагането на политики без отчитането на различията по пол, крие сериозни рискове за неефективност и нежелани негативни последици в рамките на цялата система на социално подпомагане, както ще видим по-надолу.

**„Пробойните“
в социалната
защита и
рисковете
от възпроиз-
водство на
бедността**

Неформалният труд осигурява на жените и техните семейства необходими средства за живот – било то като основен или като допълнителен източник на доходи. Като правило тези доходи не се декларираат. В редките случаи, когато се оповестяват официално, това става или на името на пенсионер в домакинството, или се отразява само част от полученото възнаграждение, или пък се търсят други „трикове“, за да се намали данъчното бреме. Във формалната икономика също не са изолирани случаите, когато или не се правят социално-осигурителни вноски, или те са силно занижени. Укриването на доходи по този начин води до негативни последици за социалната сигурност и на формално, и на неформално заетите. Това обаче не ги притеснява особено, а изобретателността в намирането на „работещи варианти“ за заобикаляне на правилата е впечатляваща.

Не, не се притеснявам ... И не смятам, че правя нещо „незаконно“. Не се страхувам, тъй като спазвам закона що се касае до плащането на социалните осигуровки и както може да се види от всичките договори на мое име – абсолютно всичките – тези пари са платени. По документи всичко е така, както трябва. Колко наистина получавам в брой за своя труд си е моя лична робота. Не подписвам никакви документи и няма как данъчните власти да ме засекат. Съгласна съм, че това е на ръба на закона, но ако това е условието да водя нормален живот, ще продължа да го правя.

Преводачка, 33 години, висше образование, София

Настоящото изследване също така показва, че много от жените, които живеят в малки градове и села с висок процент безработица, по-ниско образование и тези, които са с влошено здраве, не са наясно с принципите, правата и задълженията, регламентирани в системата за здравно и пенсионно осигуряване. Социалните осигуровки понякога се плащат по офи-

циалните трудови договори, но допълнителният нерегламентиран доход като правило не се облага.

Защо да декларираме допълнителните си доходи и да плащаме социални осигуровки и върху тях – та половината пари ще отидат за данъци! Освен това – защо да плащам на държавата – тя какво е направила за да ми помогне, само ми бърка в джоба! Ето ви един пример. Имам пълни социални осигуровки, тъй като работя на трудов договор в техникума. Трябва да отида на доктор за медицински преглед. Докторът очаква да му платя. Ако не направя това или няма да ми обърне внимание или ще ме претупа и ще ми каже, че ми няма нищо. Това просто не мога да го позволя. Имам някои проблеми след раждането на второто си дете и съм много стриктна по отношение на медицинските си прегледи. И какво – хем да плащам на държавата повече, хем пак да плащам когато съм в нужда? Е, няма да стане...

Учителка, 38 години, малък град, омъжена, с две деца

Много от анкетираните жени на пазара на труда смятат, че отчисленията за социално осигуряване от техните заплати са достатъчни, дори прекалено високи и затова не желаят да правят никакви допълнителни вноски в социално осигурителната система. Недоверието към системата също играе важна роля.

Не съм съгласна да декларирам допълнителния доход, който припечелвам и да плащам социални осигуровки върху него. Моят работодател плаща социално-осигурителни вноски върху реалната ми заплата – на практика половината ми заплата отива за данъци и социални осигуровки. Не мисля, че още трябва да давам на държавата.

Шивачка, 36 години, малък град, омъжена, без деца

По въпроса как ще се издържат, на какви доходи ще разчитат като достигнат пенсионна възраст, изследваните жени заемат различни позиции. Повечето от тях споделят схващането, че „има много време до тогава“ или отлагат във времето – „да доживея пък тогава ще му мисля...“. Подобна липса на по-дългосрочно виждане е типична за младите жени, но се среща и при жените на средна възраст. Младите жени масово мислят в контекста на „тук и сега“ и как да гарантират материално благополучие и приличен жизнен стандарт на себе си, на децата и семействата си в момента, отколкото да се тревожат за пенсионната си възраст. За тях пенсионирането е много далечна перспектива и те не биха искали още от сега да се замислят за последиците от днешното си поведение.

Тази „ген-за-ген“ жизнена ориентация е типична за така на-

речения „културен модел на бедността“. Хората, които се сблъскват ежедневно с лишения и бедност са склонни да мислят и да действат в краткосрочен план, без перспектива – те рядко се замислят какво ще стане утре, фокусират се почти изцяло върху това да се справят с проблемите на настоящия ден. Работещите в неформалния сектор масово споделят подобна философия. Затова е особено важно при търсенето на политически решения, а и при разработването на механизми за повишаване трудовата култура на жените, да се обхване цялата гама от негативни последици на неформалната заетост. Това включва не само неудобствата, произтичащи от упражняването на нерегламентиран труд в момента, но също така и всички негативни проекции на днешните действия в един бъдещ период от време, а също и факта, че ниските данъци и осигурителни вноски подкопават капацитета на тържавата да предоставя качествени социални, пенсионни и здравни услуги.

По-образованите от изследваните жени посочват, че опасността да бъдат хванати трайно в капана на бедността в бъдеще е един от най-сериозните рискове за работещите в неформалната икономика. Липсата или ниското пенсионно осигуряване повишават заплахата от бедност за жените, особено когато се оттеглят от пазара на труда. Тогава повечето от тях могат да разчитат единствено на мизерни социални пенсии или на подкрепата от децата си, което освен върху качеството им на живот като цяло би се отразило и върху достъпа им до качествено здравеопазване и социални услуги.

Лошите условия и организация на труд

Работата при нездравословни, вредни, дори опасни условия на труд, ненормираното работно време, „спестяването“ на почивките, седмичния или годишния отпуск също често се цитират като форма на „трудова експлоатация“ от страна на работодателите спрямо жените.

... що се касае до условията на труд, какво да ви кажа. Зима е и използват печки за отопление. На твърдо гориво сме – с други думи. В момента използват брикети. В някои помещения няма печки, защото така е по-лесно да се работи с шоколада и там жените студуват. От друга страна, като стане следобед, едва се диша от тия печки...

Работеща жена, 28 години, малък град, омъжена, едно дете

Трудно е да се направи анализ на условията на труд поотделно за жените и за мъжете, за да се идентифицират разликите по пол или дискриминационните практики. Конкретните условия на труд зависят от типа заетост, конкретния

Вид работа, местонахождението и размера на предприятието, вероятността и честотата на проверките от страна на Инспекцията по труда или други държавни органи и т.н. Може да се твърди обаче, че лошите условия на труд са по-често срещани в онези икономически сфери, където доминира женският производствен труд.

Условията и отношението бяха много лоши допреди една година. Това си беше робски труд – карат те да работиш яко и ти плащат символично, за осигуровки да не говорим. И никаква автоматизация – всичко се правеше ръчно. През лятото даже работихме ношем, тъй като няма климатик и шоколада се разтапяше по Вафлите, та не можеше да се работи както трябва. През зимата ползвахме печки за отопление на помещенията. Когато нямаше дърва работехме в неотоплени помещения. Така беше преди да ме съкратят, сега – не знам как е – ама едва ли нещо се е променило към по-добро... Собствениците си гонят печалбата, не се интересуват от работниците.

Безработна жена, 54 години, село, неомъжена

Условията на труд в неформалния сектор често зависят от личното отношение на работодателя към работниците. Като най-чести „нарушители“ на трудовите стандарти се споменават предимно малки фирми, ангажирани в производството на крайни или експортни стоки (хранителни продукти, дрехи, сувенири, трикотаж).

... може да се каже, че условията са нормални, засега обаче. Работим по 8 часа дневно – максимум 10 – когато имаме поръчки. Става дума за поръчки за износ. Условията на труд са нормални – осветлението е добро, през зимата е топло. Вечер идват жени да чистят, след като сме си отишли. Има прахосмукачки. Да, може да се каже, че условията на нормални.

Шивачка, 35 години, малък град, омъжена, две деца

В България съществува мнението, широко дискутирано и насаждано и от медиите, че условията на труд са лоши предимно в чуждите фирми. Не го оспорваме, но нашето изследване не се натъква на подобни случаи. Някои от жените действително споделиха, че работят при изключително тежки условия и че техните права се нарушават, но това не се ограничава само до чужди фирми. Националната принадлежност на работодателя не се оказва най-важният фактор, който обуславя лошите условия на труд на неформалния пазар, включително и при работа „на ишлема“. Може би има значение и обстоятелството, че едни от последните препоръки на ЕК и МОТ относно социалната корпоративна отговорност са отпра-

Вени към чужди фирми, работещи в държава с „прохождаща“ пазарна икономика или където трудовите стандарти не са особено високи. Тези препоръки касаят включително случаите на производство на ишлема или договори с подизпълнители.

Най-често на фокус са шивашките предприятия, собственост на чужди граждани, които в България са пословични с лошите си условия на труд, с неспазването на работното време и времето за почивки, с ниското и нередовното заплащане и с много други нарушения на трудовото ни законодателство. Много от анкетираните жени обаче твърдят, че част от тази информация е или силно преувеличена, или изопачена, или пък необосновано генерализирана, въпреки че бяха споменати и такива конкретни случаи, но с български, а не с чуждестранни работодатели.

В момента, понеже вали дъжд и е мокро, покривът тече. Слагат кофи да събират водата. Може да се каже, че условията на труд не струват. Всичко е много старо и мирише – заради лепилото... Вечер не си чувствам пръстите. От лепилото имам страховтно главоболие, а наред с това и психическото напрежение по време на работния ден е много голямо – особено когато шефът започне да крещи на някой колега. Самият този факт, а и крясъците те стресират, защото чакаш и на теб да ти се развикат ...

Шивачка, 31 години, малък град, втори брак, две деца

Напоследък държавни институции, синдикати, неправителствени организации проявяват засилен интерес към подобряване условията на труд и защита на трудовите права във фирми, за които има сигнали или подозрения, че се отклоняват от трудовите стандарти. МТСП, КНСБ, Международната организация на нагомните работници съвместно с местния клон на Кампанията за чисти грехи (*Clean Clothes*) в България¹⁴ често обединяват усилията си в тази насока. Стремелът е към заостряне вниманието върху проблемите на заетите в подобни предприятия, към работещите нагомно на ишлема, които най-често са жени. Целта е да се промени наложилото се „експлоататорско“ отношение на мениджърите към работниците, да се въздейства върху диференциацията в разликите, често използвана като лост да се увеличи конкуренцията между самите работници и т.н.

По закон, хората на наемния труд би трябвало да изпълняват само онези функции, които са разписани в трудовите им характеристики, но това не е правило. Има много примери за

¹⁴ За сравнение на ситуацията в различните държави, включително и България вж. <http://www.homeworkerswww.org.uk>.

това как немалко от тях биват принуждавани да изпълняват и други задачи, без да могат да реагират или да потърсят правата си. Обикновено несвойствените дейности се възлагат под формата на пряка заповед от страна на мениджъра.

Ами искам да кажа, че правиш каквото ти нареди шефа... Даже ако иска да му донесеш кафе – правиш го. Правиш каквото ти казва и ходиш където те прати. Пазаруваш му, чистиш му къщата, миеш му колата, и всичко това – в работно време. И нямаш избор, защото в него е и ножа и хляба.

Шивачка, 31 години, малък град, две деца

Както показва изследването, чувството за пълновластие и безнаказаност на мениджъри и работодатели има впечатляващи мащаби и твърде изобретателни проявления.

Чувала съм да казват, че някои жени се грижат за градината му (на началника), а някои мъже – за къщата му, докато се водят, че работят в цеха. Ама ако не го правят, остават без работа, на улицата и затова си траят...

Работничка, 42 години, малък град, омъжена

Големият проблем е, че и мъжете, но жените в по-голяма степен са притиснати от обстоятелствата и нямат пространство за маневриране. Да загубиш работата си в днешно време е равносилно на катастрофа. Същевременно, за да си намериш подходяща работа, освен квалификация, образование и други „легални“ изисквания, трябва да имаш и подходящи връзки. Затова, когато жените се натъкнат на нарушения или дори на открити посегателства върху трудовите им права, предпочитат да си затварят очите и да се примиряват.

Трудно е да запазиш работата си тук. Има хора дето изобщо не стават за тази работа, ама са роднини или приятели или на собственика, или на мениджъра. Трябва и тяхната работа да вършим, ама няма как... аз лично си запазих работата, засега!..., защото се справям добре. Старая се да правя всичко възможно най-добре. Не се оплаквам. Правя всичко, каквото има за правене. Разбирам каква е ситуацията и не мога да искам повече, защото децата искат да ядат.

Работничка, 31 години, село, омъжена

Въпреки многото примери за това, че условията на труд в неформалния сектор, където са заети жени са тежки, е трудно да се прецени дали те са по принцип такива в неформалния сектор или са свързани с различията по пол. Това е област, в която са необходими повече целенасочени проучвания и по-дълбочени анализи.

За ползите от неформалния труд

В цялост онова, което според изследваните жени им **отне-ма** трудът в неформалната икономика е най-вече време, социална сигурност, възможност за реализация. Онова, което им **дава** може да се обобщи така – в съвременната ситуация в страната неформалната, недеklarираната заетост е преди всичко и най-вече необходимост за много жени, средство за оцеляване и поддържане на приличен стандарт на живот – на тях самите, на децата и семействата им.

С други думи, неформалният труд помага в една или друга степен да се облекчат материалните трудности, да се намалят лишенията и риска от бедност (нерядко и самата бедност) в семейството. Понякога неформалната заетост позволява на жените да придобият нови знания и умения, които не се изучават в официалната образователна система, или пък да развият способности и таланти, които притежават, но не са прилагали другаде. Трябва да се добави обаче, че даже когато анкетираните жени посочват, че дадена неформална работа им е помогнала да развият своите творчески умения, те обикновено добавят, че тази същата работа е била въпрос на необходимост, а не на желание. А тя е необходимост, защото доходите от нея често допълват официалния доход, който не е достатъчен за поддържането на нормален жизнен стандарт.¹⁵

В миналото, когато съпругът ми все още имаше работа, правех изделия от глина само за удоволствие, но в момента това е една от основните ми дейности. Освен това и двамата ми родители са болни и си дават сметка, че не бихме могли да живеем на моята заплата и социалните помощи на мъжа ми. С две малки деца, това на практика е абсурд...

Учителка, 38 години, малък град, омъжена, две деца

Като правило неформалният труд не е непрекъснат и надежден източник на доходи, а по-скоро сезонно обусловен. Затова от гледна точка на статистиката за заетостта в неформалната икономика, е важно този факт да се отчита, да се следи динамиката на неформалната заетост във времето и по сезони, както и прехода на входа и на изхода към друг статут на пазара на труда.

¹⁵ Тази стратегия на домакинствата е популярна под името „уравняване на доходите“.

За да не ям само хляб, туршия и майонеза през последните 10 дни на месеца, както преди често ми се случваше, започнах да изработвам разни малки неща – фигурки, картички и др. Продавам ги на един сувенирен магазин. Средното ми образование е такова! Добре рисувам и реших, че щом имам някакъв талант трябва да го използвам. Не че е кой знае какво. Едва ли мога да си позволя с изкараното да замина на почивка в Гърция например. Но това ми докарва допълнително 50-80 лева месечно и до 100 лева през сезона – достатъчно, за да мога да платя уроците си по английски език или да изляза с приятели 2-3 пъти месечно. През зимата пък мога да покрия сметките си за отопление, а разходите непрекъснато се покачват. Например, правех и мартеници – хубави, весели – навремето се търсеха. Накратко казано – несподобите на живота и фактът, че сама трябва да се справям ме научиха на различни неща – ако щете даже да използвам таланта си, за да изкарам малко пари. Вярно е, че това отнема свободното ми време, но аз го правя това докато гледам телевизия или отделям по няколко часа в събота и неделя.

Висшистка, картограф, 27 години, София, неомъжена

В някои редки случаи доходите, припечелени от неформален труд, дават възможност на семейството да си позволи повече от основни стоки и услуги – почивка, по-качествени грехи, развлечения и изграчки за децата, гостъп до културни мероприятия и др.

Не, не мога да кажа, че съм принудена, поне не в същинския смисъл на думата. Имам предвид, че даже и да остана без работа за няколко месеца и да не поемам никакви поръчки, няма да умрем от глад. Все пак, това са си спестени пари за черни дни – пари, които се харчат главно за мен и за децата. По принцип, ако не са тези пари, няма да мога да си купувам никаква козметика или ново бельо веднъж на всеки два месеца, или някаква глезотия за децата. Като ги имам тези средства, обаче, мога да правя каквото реша..

Шивачка, 34 години, голям град, омъжена, две деца

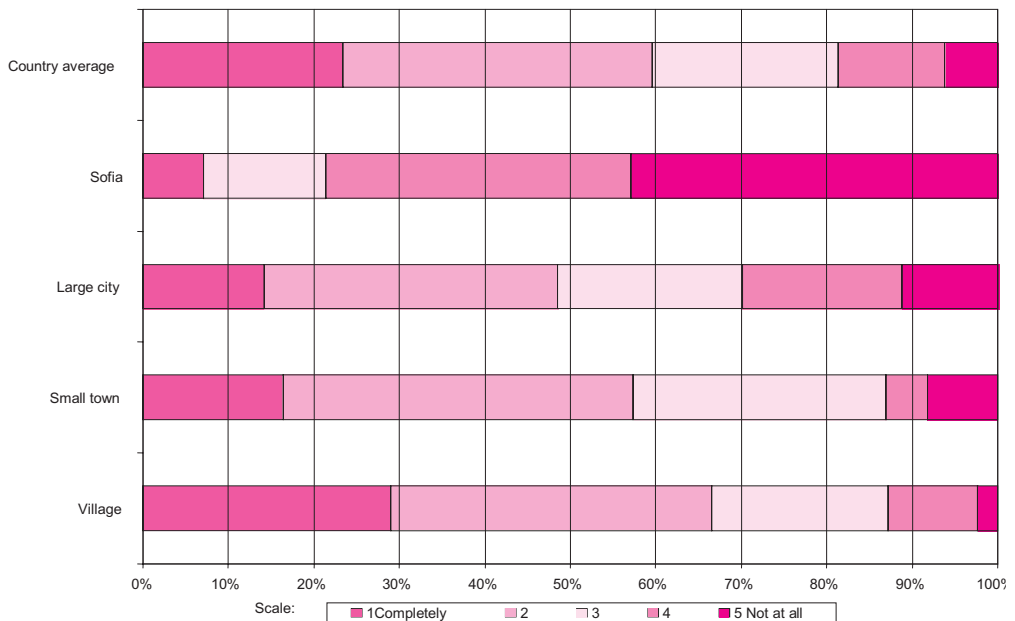
Неформалният труд в личното стопанство също е много важен механизъм да се избегне бедността и материалната нужда. Със сигурност, ако бедността в страната се изчисли на база потребление, но без да се има предвид произведеното за собствена консумация в домашните стопанства, нивото ѝ ще бъде чувствително по-високо от официално обявяваното.

Сега условията са такива, че е невъзможно да живееш без нещо допълнително. Не можем да купуваме всичко, което ни е необходимо с парите, които получаваме. И това, което произвеждаме е екологично, не е изкуствено. Въпреки това, по-скоро бих купувала някои от нещата, които ние сами произвеждаме, стига да можем. Много е трудно и трудоемко.

Служителка, омъжена, 2 деца, малък град

Личното стопанство, освен че е широко разпространена практика и установена традиция в България както вече стана дума, оказва силно влияние върху стандарта на живот, при това както на селските, така и на градските жители, включително и на софиянци. По национални представителни социални данни на АСА почти две трети от българските домакинства, независимо от това къде живеят, разчитат изцяло или в значителна степен на собствена продукция за изхранването си (Фигура 4). В селата и малките градове този дял логично е по-висок, но даже в големите градове много от хората оценяват благодарение на „икономиката на бурканите“. В селата 29% от хората са напълно, а 40% до голяма степен зависими от домашното си стопанство. За онези, които живеят в града, личното стопанство е „резервоар“ за храна, който най-често се зарежда от живеещите на село роднини, но нерядко и от самите тях за сметка на извън-работното им време.

Фигура 4. **Доколко хората разчитат на домашното стопанство по местожиене (%)**

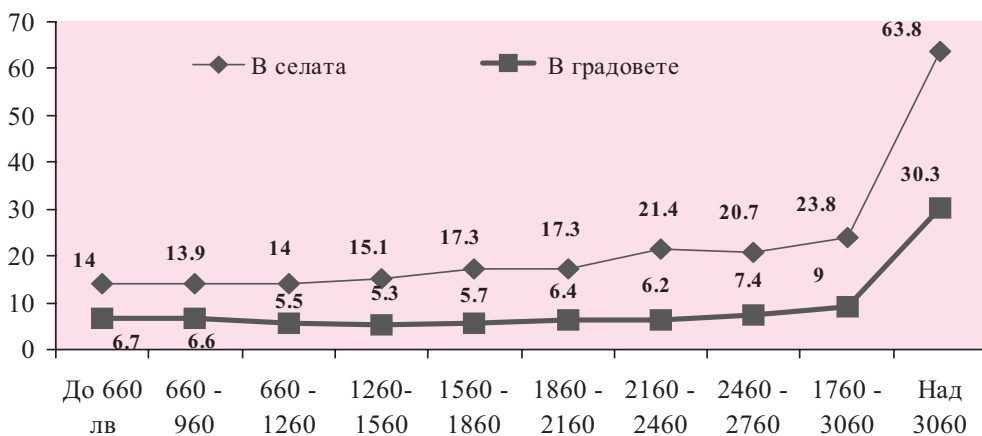

Източник: Национално представително социално изследване (N = 1 160), осъществено то Агенция за социални анализи (АСА) под научното ръководство на Лилия Димова в рамките на International Social Survey Programme (ISSP) през 2002.

Националната статистика също отчита значителен дял на хората, които разчитат на доходи „в натура“. Общо за страната, през 2003 г. 77,9% от годишните доходи на едно лице са в пари, а 22,1% – в натура. С други думи, всеки пети от хората у нас сериозно разчита на „натуралната икономика“. Впечатляващо е, че най-големият дял от годишните доходи на „богатите“, т.е. на лицата в най-високата рецилна група, са в натура – за селските жители този дял е почти две трети (63,8%), за градските – почти една трета (30,3%). (Вж. Фигура 5).

Фигура 5.

Структура на общия доход на домакинствата през 2003 г. по местоживеене и размер на годишния доход в натура на лице (%)

Източник: Национален статистически годишник 2004

Приведените данни налагат извода, че е изключително важно на политическо равнище да се прави разграничение между неформалния труд в домашното стопанство (който се оказва с ключово значение за изхранването на българското население и за намаляване на лишенията) от другите видове неформален труд и на тази база да се разработват стратегии за справяне с проблемите на неформалната икономика.

Неформалният труд и икономическите права на жените

Сравнително малко от анкетираните жени осъзнават икономическите си права, регламентирани в българското законодателство. Даже и сред по-добре образованите жени, информираността им касае само отделни аспекти на техните права и задължения на трудовия пазар. Повечето от изследваните не ги познават добре и разчитат на коректността на своите работодатели или бизнес партньори. Обикновено само в много редки случаи, най-вече когато се касае за грубото им потъпкване, те предприемат стъпки за отстояването на своите права.

Немалко от жените, работещи в неформалния сектор, създават полулегалния характер на своята заетост, но не са в състояние да изискват промяна. Обикновено те се примиряват с нарушаването на техните икономически права, за да не развалят отношенията си с работодателя и най-вече – за да не загубят работата си. Страхът, че могат да останат без работа е главната причина да си затварят очите за редица отклонения от трудовите стандарти, дори за някои форми на явна или скрита експлоатация на труда им. А когато жените са единствените, които изкарват хляба в семейството, те са почти безкритично склонни да правят компромиси и да приемат каквато и да е работа при каквито и да е условия.

Нито една от жените тук не смее да каже нещо напреко, защото просто договорът ѝ няма да бъде продължен. Ако нямаш работа – от къде да вземеш пари за децата си? Повечето от съпрузите на жените тук работят, но за да се издържат децата трябва да се заплати две заплати ... не че тези заплати са кой знае колко високи. Да не говорим, че ако само ти носиш парите, и дума не може да става да търсиш правата си...

Шивачка, 29 години, малък град, омъжена, едно дете

Страхът да не бъдат уволнени е важна причина жените да не се интересуват и да не се стремят да научат повече за трудовите си права. За немалко от тях правата им се свеждат до онова, което работодателят приема за „правилно“. Това от своя страна е ясна индикация, че те не вярват в законодателната ни система и съвсем не са убедени, че по законен път биха могли да „дисциплинират“ работодателя.

По правило, трябва да се обърнем към ... нали има там някакви профсъюзи. Но даже и да го направя, аз ще оберя негативите. В момента, в който се оплачеш от работодателя си трябва да си сигурен, че до 24 часа си уволнен – даже няма да си получиш последната заплата, която ти се полага.

Шивачка, 31 години, омъжена, две деца

Много от жените не знаят откъде и по какъв начин трябва да търсят правна или друга защита, ако техните икономически права бъдат нарушени, нито пък какво точно означава нарушаване на правата им. Хипотетично са склонни да се обърнат към адвокат, но добавят, че трябва да е познат, защото са убедени, че това ще им навлече сериозни финансови разходи и ще затрудни семейния бюджет, а изходът по правило е непрегвдим. Освен това, те се страхуват, че ако се забъркат в дела и „се разчуе“, че са се противопоставили на неправомерните действия на работодателя, ще им бъде трудно да си намерят друга работа.

Ще търся помощ от адвокат (ако се наложи). Познавам хора с тази професия. Ще ги помоля да ми помогнат – например, да препоръчат свой колега. Но да ви кажа честно – не зная, не съм мислила за това.

Преводачка, 33 години, висше образование,
София, съвместно съжителство

Пасивното приемане на нарушенията на правата им е най-типично за жените, работещи в малки производствени предприятия и то в малки селища, където безработицата е висока, а шансовете за намиране на работа – нищожни.

Младите жени с ниско образование, които са се преместили от малки градове и села в по-големи в търсене на препитание, също са особено склонни да се примирят с нарушаването на правата им на неформалния пазар на труда. Обикновено те нямат предишен трудов опит, не са завършили средно образование или току-що са завършили училище. Те не са достатъчно подготвени да влязат на пазара на труда, още по-малко – да бъдат конкурентоспособни. Всичко това, наред с напълно естествения им стремеж към по-висок жизнен стандарт, ги кара да си затварят очите за доста неща и да правят множество неприемливи при нормални обстоятелства компромиси. При тях е най-голяма вероятността да попаднат от неформалния пазар в криминалната сфера (проституция) или да станат жертви на трафик. Най-важният фактор да се избегне това е образованието. Както показват резултатите и от други изследвания, и жените, и мъжете с по-високо образование, са много по-склонни да се борят за правата си и

да търсят професионално развитие, отколкото по-ниско образование (Вж. по-подробно по този въпрос Димова 2003).

Прави ми впечатление, че момичетата дошли от провинцията са много по-амбициозни, много по-живи в работата си. Комбинирано с високо образование това е много силно. Просто те нямат алтернативата „Тате носи, мама меси“. Ако потъват, те знаят, че потъват наистина. Те разчитат само на себе си – за разходите си, за това докъде ще стигнат и как. И в много случаи тези момичета изкатерват много стабилно йерархичната стълба – защото са силно мотивирани и не разчитат на здрав гръб от познати и роднини. В същото време са възпитани в духа на провинцията – много патриархално – честни, отговорни, работливи. Това е една от особеностите. Другата страна също е интересна. Момичетата от провинцията, които идват тук без образование, без желание за образование, много бързо пропадат. Ясно ви е, че и за продавачка вече искат високо образование и опит. Това много сериозно им отрязва позициите на тях. Вече София не е панаеята за провинциалната безработица на по-добре изглеждащите девойки, които искат лесно да изкарват пари и да си намерят богат съпруг, който да ги издържа. Имаше такъв период – вярно е, но той отмина. Тези, които нямат образование сега или дори и да имат, тези, които не могат да се преборят с конкуренцията по един или друг начин стават продавачки и сервитьорки. Или работят в бинго зали, или като танцьорки. Или нещо подобно. Обикновено имат работа, в която има силно текучество на персонала, малко пари и много, ама много неясни условия на работа...

Преводачка, 33 години, висше образование,
София, живее на семейни начала

По-образованите жени, които се ангажират с нерегламентиран труд, за да припечелят допълнително, също са склонни да преглътнат госта нарушения на правата си в замяна на материални придобивки. Те обаче се опитват сами да се справят с подобни проблеми, давайки си ясна сметка кое е по-важно, по-приоритетно в конкретната ситуация – съблюдаването на трудовете им права или нещо друго. Обикновено е другото.

Всичко това представлява много сериозно предизвикателство и за правителствените институции, и за неправителствените правозащитни организации, за синдикатите, за работодателските организации и сдружения, за цялото женско движение в страната.

Вместо заключение – основните констатации в резюме

Основните констатации и изводи от анализа на резултатите от проведеното качествено изследване могат да се резюмират по следния начин:

- Подобно и на други страни, в пост-социалистическия преход на България тече **граматичен процес на обедняване**, на загуба на социални статуси, на свличане към социалното дъно, на социална декласация. Усещането за бедност у нас през 2005 г. е 9 пъти по-масово в сравнение с преди началото на промените през 1989 г. – нещо, което съчетано с други негативни фактори, включително с неблагоприятната конюнктура на пазара на труда, с ниските доходи от „официалните“ източници, с отклоненията от трудовите стандарти, с явното или завоалирано нарушаване на трудовите права, неизбежно се отразява върху насочването и на мъжете, и на жените към неформални трудови дейности. Днес на недекларираните доходи се гледа като на средство за оцеляване, като на форма, дори потребност за поддържане на приличен жизнен стандарт и в резултат те са се превърнали в част от начина ни на живот.
- В годините на пост-социализма се наблюдава възраждане на психиката и културата на оцеляване, характерни за България от преди 100-120 години. В ситуация, когато дори средната работна заплата е по-ниска от необходимите доходи за поддържане на нормален живот, хората намират редица „**други**“ **източници на доходи** или в натура за справяне с материалните лишения. Немалка част от тези източници са свързани с неформалната икономика, която има множество проявления, а изобретателността (и на работодатели, и на обикновени хора) изглежда неизтощима.
- **Упражняването на неформален труд обхваща почти всички социални и икономически категории**, както сред икономически активното население (заети и безработни лица), така и сред неактивните (домакини, пенсионери, студенти, лица с увреждания и др.). С изключение на някои ръководни постове, почти всички позиции от класификатора на професиите на МОТ могат да се срещнат както на формалния, така и на неформалния трудов пазар.

- **И жените, и мъжете активно участват в неформалната икономика в България.** Жените основно са заети в сфери и с дейности, изискващи по-малко физическа сила за сметка на повече точност, изпълнителност, прецизност, търпение. Същевременно, жените са силно ангажирани и продължават на носят главната отговорност за домакинския труд, за грижата за децата и нуждаещи се в семейството, за много от дейностите в домашното стопанство, двора, градината.
- **Жените са по-силно засегнати от негативите на неформалната икономика.** В сравнение с мъжете, те са по-склонни да работят каква да е работа, при нерегламентирани условия на труд, заплашане и социално осигуряване. В същото време, работодателите предпочитат жени за подобни дейности, тъй като могат по-безконфликтно да бъдат манипулирани – те не преследват стриктно правата си и се примиряват по-лесно с наложените им условия.
- Могат да се очертаят четири **основни групи причини** за участието на жените в неформалната икономика и те са: икономическа принуда; недоверие в институциите; национална култура; свободен избор. Тези групи не са отчетливо обособени и взаимно се преплитат, подсилват, допълват при формиране мотивацията на жените за неформален труд. Имат и различна тежест в мотивационната им структура.
- Едно обаче е безспорно – в днешната ситуация **жените участват в неформалната икономика тласнати най-вече от икономическа принуда.** Най-общо казано, те работят неформално, защото доходите им са недостатъчни за поддържане на приличен жизнен стандарт, а често пъти – и за оцеляване. Много от тях нямат друга алтернатива, пространството им за маневриране е сведено до минимум, възможностите за избягване капана на бедността – също.
- **Домашното стопанство играе ключова роля за намаляване рисковете от бедност.** Освен че е широко разпространена практика и установена традиция в България, производството на хранителни продукти за собствена консумация, оказва и силно влияние върху стандарта на живот, при това както на селските, така и на градските жители, включително и на софиянци. Почти две трети от българските домакинства, независимо от това къде живеят, разчитат изцяло или в значителна степен на собствена продукция за изхранването си. В селата и малките градове този дял логично е по-висок, но даже в големите селища много от хората оцеляват благодарение на „ико-

номиката на бурканите“. За тях домашното стопанство е жизнено важен „резервоар“, който най-често се зарежда от живеещите на село роднини, но нерядко и от самите тях за сметка на извън-работното им време. Затова е изключително важно на политическо равнище да се прави разграничение между неформалния труд в домашното стопанство и другите видове неформална заетост, и на тази база да се разработват стратегии за справяне с проблемите на неформалната икономика.

- **Жените възприемат труда извън официалната икономика като нещо логично, естествено и нормално.** Често срещани мнения са, че това е труд, а не кражба, техен труд с техни усилия и те съвсем не са длъжни да декларират доходите си от него, защото им помага да свързват двата края и да живеят по-нормално. Тъй като недеklarираните доходи обикновено покриват основни нужди на семейството, жените не смятат, че това е неправомерно деяние и са силно против каквото и да е вмешателство от страна на държавата. В този смисъл, те донякъде сами подтискат някои от икономическите си права.
- Насочването към неформален труд може да се класифицира и като **форма на протест към държавата и институциите**, като проява на гражданско несъгласие с държавната политика в сферата на труда и социалното осигуряване. Анкетиранияте жени са единодушни, че данъците са твърде високи и въпреки това не осигуряват очакваните услуги и сигурност. Неформалната трудова заетост им дава допълнителни (нерядко и основни) парични средства, които се оползотворяват за посрещане на лични или семейни потребности. Съответно, недеklarиранияте доходи са извън властта на държавата да определя размера на вноските в „хипотетични“ лични партиди, здравни и пенсионни фондове.
- Неформалният труд има значителен, при това многопосочен **негативен ефект** върху социалния, семейния и личния живот на жените. „Цената“, която жените са принудени да плащат според самите тях, за да имат доходи днес и сега, се отнася най-вече до компромиси в няколко основни сфери – време, социална сигурност, условия и организация на труда, бъдещ жизнен стандарт.
- В контекста на днешния ген **свърхнатоварването във времето и социалната несигурност** са сред най-сериозните рискове за работещите в неформалната икономика. В контекста на бъдещето опасността да бъдат хванати **трайно в капана на бедността** е напълно реална, заплахата от социална изключеност и от възпроизводст-

Вото на това положение – също. Липсата или ниското пенсионно осигуряване повишават рисковете от бедност за жените, особено когато се оттеглят от пазара на труда. Тогава повечето от тях могат да разчитат единствено на мизерни социални пенсии или на подкрепа от геицата си. Това сериозно би се отразило върху качеството им на живот, включително върху достъпа им до качествени здравни и социални услуги.

- Наблюдава се задълбочаващ се процес на **професионална деквалификация** вследствие от заетостта на жените в неформалния сектор. Това касае най-много жените на средна възраст, които са загубили работата си след структурни промени в икономиката и нямат шанс да останат конкурентноспособни. Младите жени също са засегнати, когато не успяват да реализират и актуализират знания, получени в училище или в университета, поради това, че работят в друга област. Съответствието между придобити образование и квалификация и конкретно изпълнявана работа е рядко явление в неформалната икономика.
- Жените в неформалната икономика слабо се интересуват, недостатъчно познават и още по-малко се борят за отстояване на **икономическите и трудовите си права**. Дори когато съзнават полулегалния характер на своята заетост, те не са в състояние да изискат промяна. Обикновено се примиряват, за да не развалят отношенията си с работодателя и най-вече – за да не загубят работата си. Страхът от финансови санкции (протестът срещу мениджъра/работодателя често води до намаляване на заплащането), страхът да не бъдат понижени или преместени на друга по-ниско квалифицирана и по-ниско платена работа, страхът от негативни последици за приятели и роднини, работещи на същото място, но най-вече страхът, че могат да се окажат „извън борда“, е главната причина да си затварят очите за редица отклонения от трудовите стандарти, дори за някои форми на явна или скрита експлоатация на труда им. А когато жените са единствените, които изкарват хляба в семейството, те почти безкритично са склонни да правят компромиси, да преглъщат несправедливости и да приемат каква да е работа при каквито и да е условия.
- Анкетиранияте жени изразяват тревогата си, че неформалната икономика в страната е резултат от негласното съгласителство между държавата, работодателите и заетите – т.е. постигнато е „**формализиране на неформалната трудова заетост**“. Според тях държавата има интерес, доколкото неформалната икономика обира

негативите на формалната и подобрява ключови показатели като безработица, жизнен стандарт, потребление, а всичко това води до по-ниски социални разходи. Работодателите също печелят от нерегламентирания труд, тъй като по този начин могат да задържат онази част от печалбата, която иначе би отишла за данъци и социални осигуровки. От своя страна заетите са заинтересовани да получават повече и да плащат по-ниски данъци и отчисления, за да живеят по-добре. Следователно, поне за момента, на формалната икономика се гледа като на „необходимо зло“.

- Всички български правителства в пост-социалистическата епоха декларират ангажираност за борба с неформалната трудова заетост и „сивия сектор“ в икономиката. Ударението обаче, се поставя по-скоро върху санкциите, най-вече при неплащането на данъци, отколкото върху превенциите. Все още **липсва визия, липсва и политическа стратегия за преодоляване на недеklarирания труд**. В резултат – неформалната икономика продължава да се разширява, да се проявява във все по-модерни форми, да бъде още по-жилава и гъвкава. Козметичните подходи оставят впечатление за „щраусов синдром“ на политическата класа към неформалния трудов пазар и пораждат позрения за „формализиране на неформалното“.

Някои препоръки

Резултатите от изследването ясно показват, че е необходимо спешно да се разработи и приложи **политическа стратегия** за ограничаване на неформалната икономика и на негативните последици от неформалната заетост и от декларираните доходи. Важно е тя да включва политическата визия и да определи краткосрочните, средносрочните и дългосрочни политически цели и инструменти за намаляване обхвата на неформалния сектор през следващите 20 и повече години, както и конкретни политики и мерки за постигането им. Важно е също подобна стратегия да отчита баланса между „цената“ и ползите за неформално заетите и за социално-икономическото развитие на България, както и да фиксира страните, които да бъдат ангажирани в нейната реализация и контрола върху изпълнението ѝ. Един от основните акценти би трябвало да бъде поставен върху подобряване на бизнес климата в страната чрез адекватни данъчни и законодателни реформи.

Шансовете за успех биха се увеличили, ако разработването на стратегията се предшества, а изпълнението ѝ се съпътства от широк публичен дебат, който да ангажира експерти, политици, работодатели, синдикати, медиуми, представители на гражданското общество, на научно-изследователските и академични среди. Женските организации имат място и в разработването, и при прилагането на стратегията. Специален фокус в тяхната работа трябва да бъде и повишаване информираността на жените за съществуващите и потенциалните негативни ефекти на неформалната заетост върху качеството им на живот и социалната сигурност днес и в бъдеще.

Джендър проявленията на неформалната икономика, особено защитата на икономическите и трудовите права на жените, заслужават специално внимание и приоритетни позиции в политическия календар на страната. Нужни са специфични политики и индикатори за мониторинг, както по отношение на целия неформален пазар, така и по отношение участието на жените в него. Това е изключително важно в контекста на текущите процеси, свързани със заетостта и социалното включване, но и във връзка с присъединяването на България към ЕС.

В по-конкретен план, препоръките ни са насочени към:

- **Държавните институции** – при разработване на стратегиите, политиките и конкретните механизми за преодоляване на неформалната икономика, да правят разграничение между неформалните дейности, които помагат на хората да се справят с лишенията и да поддържат по-добър стандарт на живот, от тези, които имат негативен ефект върху икономиката като цяло и подкопават благополучието и правата както на жените, така и на мъжете; да засилят контрола върху регулаторните органи (ганъчни власти, инспекция по труда и т.н.) и да осигуряват по-голяма прозрачност на тяхната работа, за да се намалят възможностите за корупционни практики; да прилагат политики, които способстват за създаване на „достойна“ заетост във формалната икономика; да подобряват условията на труд и трудовите отношения в неформалния сектор като прилагат силни анти-дискриминационни политики и мерки.
- **Законодателите** – да опростят правните и ганъчни процедури за развитие на малкия бизнес, самонаемите и работещите в домашното стопанство.
- **Синдикатите** – да включват неформалната заетост и нейните джендър характеристики в дневния си ред; да разработят подходящи схеми за труд на жените в неформалния сектор в защита на техните права; да лобират за създаването на такива условия и организация на труда, които да осигуряват достойна заетост и бъдеще извън капана на бедността.
- **Бизнесът** – да въведе практики на корпоративна социална отговорност, които да обхванат и случаите на възлагане на дейности навън и/или на партньор-подизпълнители в съответствие с препоръките на МОТ и ЕС;
- **Гражданското общество** – да работи за повишаване информираността на жените относно техните икономически и трудови права, както и относно целия спектър от негативни ефекти на неформалния труд върху днешната и особено върху утрешната им социална сигурност.
- **Националната статистика** – да набира диференцирани данни за неформалната заетост чрез включване на специални модули в своите изследвания и да допринася за изготвянето на комплексни анализи на проблемите, свързани с неформалната икономика и нейните джендър специфики.

П Р И Л О Ж Е Н И Я

Таблица А. **Фактори, влияещи върху участието на жените в неформалната икономика**

	Обща оценка	По местоживее		По възраст			По семейно положение			По образование		
		Град	Село	До 35 г.	36 – 60 г.	Над 60 г.	Омъжени	Неомъжени	С деца	Ниско	Високо	Специализирано
1 – ниска степен на Влияние 2 – средна степен на Влияние 3 – висока степен на Влияние												
Основни групи фактори:												
Икономическа принуда (E)	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	2
Национална култура (S)	2	1	3	1	2	2	2	2	2	3	2	3
Свободен избор (F)	1	1	2	1	1	2	1	2	1	1	1	2
Недоверие към държавата и институциите (M)	2	1	3	2	2	3	2	3	3	3	2	3
По-конкретно:												
Потребност от лична изява/сигурност/доход (E)	2	3	1	3	2	1	1	3	1	1	3	2
Единствен вариант за платена заетост в домакинството (E)	3	1	3	2	2	3	1	2	2	2	1	1
Нужда от допълнителен доход за домакинството (E)	2	2	2	1	2	2	2	1	3	2	2	2
Единствен работещ член в домакинството (E)	1	1	2	1	2	1	1	2	1	1	3	2
Всички така правят (S)	2	2	3	3	2	2	2	1	2	1	2	3
Могат и имат възможност (F)	2	2	2	3	1	2	2	2	3	2	1	2
Имат свободно време (F)	1	1	2	3	1	2	1	2	1	1	2	2
За да помогнат на деца/възрастни родители (S)	3	2	3	1	3	2	2	1	3	2	1	2
Традиция е да се работи нещо „на частно“ (S)	2	2	3	1	2	2	2	1	3	1	2	2
Семейството го изисква (S)	3	2	3	1	2	2	3	1	3	1	2	2
Негласно се поощрява от държавата - „формализиране на неформалността“ (M)	2	2	3	3	2	2	2	1	3	2	1	2
Доходите са по-високи, отколкото в легалната икономика (E)	3	3	3	3	2	2	2	3	3	2	3	2
Не желаят да са зависими от държавата (M)	1	2	1	3	2	1	2	2	2	1	2	2
Не вярват в осигурителната система (M)	2	2	2	3	2	2	2	3	2	3	2	2
Могат да организират сами времето си (F)	2	3	2	3	2	1	2	3	3	1	2	2
Набавят средства конкретно за децата си (E)	2	2	3	1	2	2	2	1	3	2	2	2

Таблица В. Рискове пред заетите в неформалната икономика

	Обща оценка	По местоживее		По възраст			По семейно положение			По образование		
		Град	Село	До 35 г.	36 – 60 г.	Над 60 г.	Омъжени	Неомъжени	С деца	Ниско	Високо	Специализирано
1 – ниска степен на риск 2 – средна степен на риск 3 – висока степен на риск												
Осигурителните фондове не се попълват, което води до ниско качеството на социалните услуги	3	2	3	3	2	1	2	3	2	3	2	2
Влошено здравно състояние поради свръхнатоварване	3	2	3	3	2	2	2	2	2	3	1	1
Ограничени шансове за връщане към легални форми на заетост	2	2	3	3	2	3	2	1	3	3	2	2
Несигурност за бъдещите поколения жени – работодателите привикват	2	1	3	3	2	2	2	2	3	3	1	1
Възпроизводство на бедността	3	2	3	3	2	1	3	1	3	3	1	2
Невъзможност пълноценно да се изпълняват ролите на майка, съпруга и домакиня	2	2	2	1	3	2	2	1	3	3	2	2
Износ на работна сила, гурбетчийство	2	2	3	3	2	1	2	3	2	2	3	3
Влошено възпитание на децата	3	1	3	3	2	1	2	2	3	3	1	1
Разпадане на семейства/самотни родители	2	3	1	3	2	1	2	1	2	2	3	3

Библиография

- Димова, Л., ред. 2003. *Жени, труд, глобализация*. София: АСА и ЖАР
- Дянков, С., Ура Либерман, Joyita Mukherjee и Татяна Ненова. 2002. „Неформалността: Ползи и цена“. Доклад на кръгла маса „В неформалната икономика“, София, Април.
- Европейска комисия. 2005. „Заетостта в Европа 2004. Настоящи насоки и перспективи.“ http://europa.eu.int/comm/employment_social/publications/2004/keah04001_en.pdf
- Закон за облагане доходите на физическите лица*
- Кодекс на труда*
- Кодекс за социалното осигуряване*
- Конституция на Република България*
- Национален статистически годишник 2004*
- Стоянова, К., К. Кирова и А. Киров. 1999. *Социални предизвикателства на сенчестата икономика*. София: Горекс Прес.
- Томев, Л. 2006. Издръжката на живот и линията на бедност като социални стандарти. Доклад пред Международна конференция „Минимални социални стандарти“, проведена в София на 24.03.2006.
- Център за изследване на демокрацията. 2004. *Скритата икономика в България*. София: ЦИД. <http://www.csd.bg>
- Чавдарова, Т. 2001. *Неформалната икономика*. София: ЛИК.
- Чавдарова, Т. 2002. „Неформалната икономика в България: Историческо минало и настояща ситуация“. В: Neef, R. and M. Stanculescu (Eds.) *Социалното въздействие на неформалната икономика в Източна Европа*.
- Asea, Patrick K., 1996. *The informal sector: Baby or bath water?* – In: Carnegie – Rochester Conference Series on Public Policy, 45. Jg.
- Ascoly, N. 2004. *The Global Garment Industry and the Informal Economy: Critical Issues for Labour Rights Advocates*, paper written as an input for the seminar „Campaigning strategies on informal labour in the global garment industry“, September 23-25, Germany.
- Bennett, Mark. 2003. „Organizing in the Informal Economy: A Case

- Study of the Clothing Industry in South Africa*,“ SEED Working Paper No. 37, Geneva: ILO.
- Brill, Lucy. 2002. *KCan codes of conduct help home-based workers*“. In: Jenkins, et al, eds. *Corporate Responsibility & Labour Rights: Codes of Conduct in the Global Economy*, Earthscan, London, p. 113-123.
- Bhattacharyya, Dilip K. 1999. „*On the economic rationale of estimating the hidden economy*“. In: *Economic Journal*, Jg. 109.
- CAW. 2001a. „*Our Voices..... Will be Heard: Report of the Regional Workshop on Women Workers in Informal Work – Organizing, Lobbying and Advocacy*“. Bangkok: CAW.
- CAW. 2001b. *Struggling to be Heard: Asian Women in Informal Work*. Bangkok: CAW.
- CAW. 2002. „*Women workers in the informal economy*“. Asian Women Workers Newsletter, Vol. 21, No. 1.
- CAW. 2004. „*Social Security for Women Workers in the Informal Sector*“. Asian Women Workers Newsletter, Vol. 23, No. 1.
- Chen M., J. Vanek, F. Lund, J. Heintz, R. Jhabvala and C. Bonner. 2005. *Progress of the World's Women 2005: Women, Work and Poverty*. UNIFEM's report.
- CCC. 2004. Clean Clothes Campaign website page on the informal economy, with links to various resources. <http://www.cleanclothes.org/campaign/homeworkmain.htm>.
- Coleman, James S. 1990. *Foundation of social theory*. Cambridge, Massachusetts, London: Belknap Press of Harvard University Press.
- Cowell, Frank A.. 1990. *Cheating the government. The economics of evasion*. Cambridge, London: MIT Press.
- Dimova, L. 2003. *Gender mainstreaming: A wake up call for social change*. London: NatCen.
- Dixon, Huw. 1999. *Controversy: On the hidden economy. Editorial introduction*. In: *Economic Journal*, Jg. 109.
- Feige, Edgar L, eds. 1989. *The underground economies. Tax evasion and information distortion*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University.
- Fichtenbaum, Ronald.1989. *The productivity slowdown and the underground economy*. In: *Quarterly Journal of Business and Economics*, Jg., 28.
- Frey, Bruno S. Weck, Hannelone. 1983. *Bureaucracy and the shadow economy: a macro approach*. Aus: Hanusch, Horst (ads.): *Anatomy of government deficiencies*. Berlin, Springer.
- Gaertner, Wulf. Wenig, Alois. eds. 1985. *The Economics of the Shadow Economy*. Berlin, Heidelberg, New York, u.a., Springer.
- Giles, David E. A.. 1999. *Measuring the hidden economy: Implications for econometric modeling*. In: *Economic Journal*, Jg. 109.

- Husmanns, Ralf & Brigitte du Jeu. 2002. „ILO Compendium of official statistics on employment in the informal sector, “ STAT Working Paper, No. 1, Geneva: ILO
- ICFTU. 2004. „*The informal economy: women on the frontline*“. Trade Union World Briefing, No 2, March. Available at <http://www.icftu.org/displaydocument.asp?Index=991219020>.
- ICFTU. 2004b. „*Organising women in North Africa, to combat the ravages of globalization*“. Uni In Depth, March 8. Available at <http://www.union-network-org>.
- ILO.1972. *Employment, incomes and equality: A strategy for increasing productive employment in Kenya*. Geneva.
- ILO. 1991. *The dilemma of the informal sector*. Report of the Director-General, International Labour Conference, 78th Session. Geneva.
- ILO. 2002a. „*Decent work and the informal economy*“. Report VI, International Labour Conference, 65th session. Geneva. Available at <http://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc90/pdf/rep-vi.pdf>.
- ILO.2002b. *Women And Men In The Informal Economy: A statistical picture*. Geneva: International Labour Organization. <http://www.ilo.org/public/english/employment/gems/download/women.pdf>
- International Confederation of Free Trade Unions. 2004. „The Informal Economy: Women on the Frontline“. Trade Union World Briefing No. 2. <http://www.icftu.org/www/pdf/Briefing2-04%20informelE.pdf>
- Johnson, Simon, D.Kaufmann and A. Shleifer. 1997. *The unofficial economy in transition. Brookings Papers on Economic Activity*. Washington D.C.
- Johnson, Simon, D.Kaufmann, John McMillan and Christopher Woodruff. 1999. *Why do firms hide? Bribes and unofficial activity after communism*. Washington.
- Johnson, Simon. D. Kaufmann, Pablo Zoido-Lobatyn.1989. *Regulatory discretion and the unofficial economy*. In: *The American Economics Review*, Jg. 88.
- Kaufmann, Daniel, A. Kaliberda. 1996. *Integrating the unofficial economy into dynamics of post socialist economies: A framework of analyses and evidence*.In: *Policy Research Working Papers*.
- Lippert, Owen, M. Walker. eds. 1997. *The underground economy: Global Evidences of its size and impact*. Vancouver, B.C. (Fraser Institute).
- Mather, Celia. 2003. „*An East/South Encounter to Discuss Trade Union Organising in the Informal Economy: From Marginal Work to Core Business*“. Report on seminar held January 11-12, Soesterberg, Netherlands, organized by IRENE, FNV and WIEGO. Available at <http://www.irene-network.nl/>.

- Musiolek, Bettina. 2004a. E-mail correspondence with the author, regarding her interviews about and/or field visits to Bulgaria and Macedonia between 1999 and 2004.
- Marinova, J. and M. Gencheva. 2003. *Gender Assessment of the Impact of EU Accession on the Status of Women in the Labour Market in CEE*. National study. Sofia: Bulgarian Gender Research Foundation.
- OECD. 2002. *Handbook for Measurement of the Non-Observed Economy*.
- Pedersen, S. 2003. *The shadow economy in Germany, Great Britain and Scandinavia. A measurement based on questionnaire surveys*. Copenhagen: The Rockwool Foundation Research Unit
- Renoy Piet, Ivarsson Staffan, Wusten-Gritsai Olga vad der and Emco Meijer. 2004. „Undeclared work in an enlarged union. An analysis of undeclared work: an in-depth study of specific items.“ European Commission. Directorate-General for Employment and Social Affairs. Available at http://europa.eu.int/comm/employment_social/publications/2004/cev104021_en.pdf
- Smith, Julie. 2002. Report on IRENE/WIEGO Seminar ODecent working conditions for informal economy workers,“ Sept. 5-7, Kontakt der Kontinenten, Soesterberg. Available at http://www.irene-network.nl/workers_is/workeris.htm.
- Tanzi, Vito. 1999. *Uses and abuses of estimates of the underground economy*. In: *Economic journal*. Jg. 109.
- Taxation of the Income of Natural Persons Act*. (last amend. 2005)
- Thomas, Jim J. 1992. *Informal economic activity*. New York, London u.a. (Harvester/Weatsheaf).
- Thomas, Jim J. 1999. *Quantifying the black economy: „Measurement without theory“ yet again?*. In *Economic Journal*, jg. 109.
- The Size and Development of the Shadow Economies and Shadow Economy labour Force of 22 Transition and 21 OECD Countries: What do we really know?*, Invited paper prepared for the Round Table Conference: „On the Informal Economy“, Sofia, Bulgaria, April 18-20, 2002.
- WIEGO. 2000. *Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing* (WIEGO) Second Annual Meeting, Cambridge, Massachusetts, May, p. 22-24.
- WIEGO. 2004a. „Labour Laws and the Informal Economy,“ Fact Sheet. Available at <http://wiego.org/main/>. See also various other fact sheets and resources at this website.
- WIEGO. 2004b. „The Informal Economy“. FactSheet. Available at <http://www.woego.org/textonly/fact>
- WIEGO. 2002c. „Decent work in the informal sector: CEE/CIS Region“ Working paper on the Informal Economy. Geneva.